

Landbouw in Overijssel

Huidige situatie en ontwikkeling

LEI

WAGENINGEN UR

Landbouw in Overijssel

Huidige situatie en ontwikkeling

Kees de Bont

Gabe Venema

Arjan Wisman

LEI-rapport 2011-009

Januari 2011

Projectcode 2275000158

LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Landbouw in Overijssel; Huidige situatie en ontwikkeling

Bont, C.J.A.M. de, G.S. Venema en J.H. Wisman

LEI-rapport 2011-009

ISBN/EAN: 978-90-8615-488-3

Prijs € 18,50 (inclusief 6% btw)

68 p., fig., tab., bijl.

Dit rapport beschrijft de huidige structuur en andere kenmerken van de landbouw in Overijssel. Vervolgens worden de drijvende krachten voor de ontwikkeling van de landbouw in de toekomst uitgewerkt. De toekomst van de landbouw in Overijssel wordt in beeld gebracht in de vorm van een verkenning tot 2020 en vervolgens met een doorkijk aan de hand van verschillende scenario's tot 2040.

This report describes the current structure and other characteristics of agricultural activities in the Dutch province of Overijssel. The driving forces for the development of that agriculture in the future are then described in more detail. The future of agriculture in Overijssel is mapped out in the form of an exploratory study up until 2020 and then looking further ahead to 2040 on the basis of various scenarios.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Trendbureau Overijssel.

Foto omslag: KINA

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2010
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	8
	S.1 Belangrijkste uitkomsten	8
	S.2 Overige uitkomsten	8
	S.3 Methode	10
	Summary	12
	S.1 Key results	12
	S.2 Complementary findings	12
	S.3 Methodology	15
1	Inleiding	16
	1.1 Doel	16
	1.2 Leeswijzer	16
2	Landbouw in Overijssel, het heden	17
	2.1 Inleiding	17
	2.2 Agrarische structuur	17
	2.3 Enkele specifieke aspecten	27
3	Drijvende krachten voor toekomst	31
	3.1 Inleiding	31
	3.2 Indeling drijvende krachten	31
	3.3 Beschrijving drijvende krachten	32
4	Toekomst landbouw Overijssel	40
	4.1 Inleiding	40
	4.2 Landbouw richting 2020	40
	4.3 Doorkijk naar 2040	47
	4.4 Beschouwing	52
	Literatuur en websites	56

Bijlagen

1	Gedetailleerde gegevens landbouw in Overijssel	58
2	Verkaveling	61
3	Bedrijven naar leeftijd en opvolging	62
4	Verandering bedrijfsstructuur 2000-2009	64
5	Indeling van gemeenten in Overijssel naar gebied	65
6	Grondprijsmonitor	66
7	Andere scenario's voor de toekomst	67

Woord vooraf

De landbouw verandert en dat zal ook in de komende jaren het geval zijn. In de provincie Overijssel bestaat de behoefte om zicht te hebben op de huidige positie en structuur van de landbouw en de mogelijke ontwikkeling in de komende jaren. Hierbij is van belang zicht te hebben op de krachten die de ontwikkeling van de landbouw mede bepalen. Op verzoek van Trendbureau Overijssel heeft LEI, onderdeel van Wageningen UR, deze analyse uitgevoerd.

Voor de uitvoering van dit onderzoek is vooral gebruik gemaakt van beschikbare gegevensbronnen en van literatuur, waaronder van recente onderzoeksresultaten van het LEI. Voorlopige versies van het rapport zijn besproken in twee door het Trendbureau Overijssel georganiseerde bijeenkomsten met personen uit verschillende geledingen en organisaties in en rond de land- en tuinbouw. Hun medewerking en inbreng worden zeer op prijs gesteld. De auteurs bedanken voorts de vertegenwoordigers van het Trendbureau voor hun enthousiaste en deskundige begeleiding.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Het aantal landbouwbedrijven in de provincie Overijssel neemt tot 2020 met 3% per jaar af. In de melkveehouderij en de intensieve veehouderij is de daling groter. Door de afschaffing van de melkquota kan de totale melkproductie in Overijssel groeien en kan de gemiddelde melkveestapel per bedrijf verdubbelen naar ongeveer 120 stuks in 2020. Bedrijven met enkele honderden melkkoeien worden geen uitzondering. Mogelijk worden de meeste koeien het gehele jaar op stal gehouden. Door de groei van de melkveehouderij zal de omvang van de akkerbouw afnemen en komt de positie van de varkenshouderij wat betreft de afzet van mest in verdrinking. De pluimveehouderij heeft hier minder last van. De omvang van de intensieve veehouderij zal echter krimpen door de eisen op het gebied van milieu en welzijn dieren en de daarvoor te plegen investeringen. Alleen de legpluimveehouderij kan in omvang toenemen. Binnen de varkenshouderij weten de fokvarkens- en gesloten bedrijven zich door het vereiste vakmanschap beter te handhaven dan de vleesvarkensbedrijven. Voor verbrede (multifunctionele) landbouw zijn er mogelijkheden voor verdere groei.

De verbrede landbouw kan steeds meer gezichtsbepalend worden voor de landbouw en het platteland naar de samenleving. Echter, in economisch opzicht blijft de betekenis van de verbreding ver achter bij die van de productielandbouw.

S.2 Overige uitkomsten

Huidige situatie

1. Overijssel kent in 2009 bijna 9.000 land- en tuinbouwbedrijven (ruim 12% van Nederland). Deze bedrijven benutten ruim 200.000 ha agrarische cultuurgrond (ongeveer 11% van Nederland) en vertegenwoordigen ruim 8% van de (in nge¹ uitgedrukte) productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw. Gemiddeld zijn de bedrijven in Overijssel (met 68 nge) dan

---

¹ De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven.

- ook kleiner dan in Nederland (met circa 100 nge). Ruim 60% van de bedrijven in Overijssel kan als relatief klein (kleiner dan 70 nge) worden gezien.
2. In de land- en tuinbouw in Overijssel domineert de veehouderij. Meer dan twee derde van de bedrijven in Overijssel zijn grondgebonden veehouderijbedrijven. De belangrijkste groep bedrijven (ruim 3.300 in Overijssel) zijn de melkveebedrijven, gevolgd door de overige grondgebonden veehouderijbedrijven (ruim 3.000). Ook de intensieve veehouderij (varkens, pluimvee, vleeskalveren) is met ruim 1.000 bedrijven relatief sterk vertegenwoordigd. De provincie heeft naar verhouding minder akkerbouwbedrijven (ruim 500) en weinig tuinbouwbedrijven (bijna 300).
  3. Overijssel kent naar verhouding veel oudere agrarische ondernemers. De ondernemers boven de 50 jaar in Overijssel hebben wel relatief vaker een opvolger. Het opvolgingspercentage is het hoogst in de provincie in Twente en in Zwolle/Kampen. De opvolging is het hoogst in de melkveehouderij, waar meer dan de helft van de oudere ondernemers een opvolger heeft. De lage opvolgingspercentages op de gemengde bedrijven en de overige grondgebonden veehouderijbedrijven wijzen erop dat in de komende jaren grond beschikbaar komt voor vergroting van de blijvende bedrijven.
  4. Op veel (kleine) landbouwbedrijven in Overijssel wordt door de ondernemer of gezinsleden ook buitenshuis gewerkt. Dat draagt bij aan het inkomen van het gezin en dat kan van belang zijn voor de continuïteit van het bedrijf.
  5. Overijssel kent minder bedrijven die zijn omgeschakeld naar de biologische landbouw dan Nederland. Ook in het grondgebruik is het aandeel biologisch lager.
  6. Het aandeel landbouwbedrijven met een of meer vormen van verbrede landbouw is wat lager dan in Nederland, maar neemt toe. Nog relatief het sterkst vertegenwoordigd is de provincie met bedrijven die recreatie (met name Twente) of zorg aanbieden. De provincie scoort erg laag wat betreft energieproductie op agrarische bedrijven.

Toekomstige ontwikkeling

7. De ontwikkeling van de landbouw wordt (mede) bepaald door een aantal drijvende krachten of factoren. Deze factoren beïnvloeden de agrarische ondernemers in hun keuzeprocessen wat betreft het bedrijf. Naast de vraag naar producten en het aanbod van productiemiddelen zijn het beleid van overheden en het maatschappelijk draagvlak voor (intensieve) landbouw belangrijk. Veel beleid van de nationale overheid is terug te voeren op beleid van de EU. Voor de landbouw zal het beleid de komende jaren op een aan-

tal punten sterk veranderen, zoals het opheffen van Europese beperkingen voor de melkproductie (melkquota) en een veranderende inzet van bedrijfsstoeslagen. Ook is voorzien dat de beperkingen van de varkens- en pluimveestapel (dierrechten) gaan vervallen. Mogelijk wordt echter onder invloed van de maatschappelijke discussies meer ingezet op verduurzaming van de landbouw (milieu, welzijn dieren, energiegebruik en dergelijke). Hieraan gerelateerd is het toenemend belang van de keuze van de consument voor bepaalde producten, bijvoorbeeld vlees van meer duurzaam gehouden dieren, en voor het al dan niet toelaten van bepaalde technologieën.

8. Belangrijk voor de (intensieve) veehouderij wat betreft uitbreiding en nieuwvestiging van bedrijven is (onder meer) in Overijssel het beleid inzake de ruimtelijke ordening. Dit beleid en ook de uitvoering van natuurbeleid is voor een belangrijk deel in handen van de provincie.
9. Er is meer aandacht nodig voor samenwerking tussen landbouw en natuur
10. In de komende jaren zal de schaalvergroting van de bedrijven in de landbouw onverminderd, mogelijk versterkt doorgaan. Agrarische ondernemers geven hiermee een antwoord op de liberalisatie van het landbouwbeleid en de toenemende internationale concurrentie op de agrarische markten. Door schaalvergroting proberen de agrariërs tegen lagere kostprijzen hun producten te kunnen aanbieden. Schaalvergroting is vaak ook nodig om de kosten van (vereiste) investeringen en aanpassingen ten behoeve van milieu en welzijn goed te maken.
11. Omdat de landbouwbedrijven in Overijssel gemiddeld kleiner van omvang zijn dan in Nederland, zal de vermindering van het aantal bedrijven waarschijnlijk sneller verlopen dan in andere provincies. De leeftijdsopbouw, met een groter deel oudere ondernemers, leidt hier eveneens toe. Veel melkveehouders zullen het melkvee afstoten en ook zullen er de komende jaren op minder gemengde bedrijven varkens gehouden worden. Veel kleinere bedrijven zullen de komende jaren worden beëindigd.

S.3 Methode

Dit rapport geeft allereerst zicht op de kenmerken van de huidige land- en tuinbouw in de provincie Overijssel en daarbinnen in een zestal landbouwgebieden. In de tweede plaats worden de drijvende krachten voor de ontwikkeling van de landbouw beschreven. Het derde doel van het rapport is het schetsen van de

ontwikkeling van de landbouw in Overijssel richting het jaar 2020, met een doorkijk naar mogelijke trends tussen 2020-2030.

Voor de uitvoering van dit onderzoek is vooral gebruik gemaakt van beschikbare gegevensbronnen en van literatuur, waaronder van recente onderzoeksresultaten van het LEI. Voorlopige versies van het rapport zijn besproken in twee door het Trendbureau Overijssel georganiseerde bijeenkomsten met personen uit verschillende geledingen en organisaties in en rond de land- en tuinbouw.

Summary

Agriculture in Overijssel Current situation and development

S.1 Key results

The number of farms in the province of Overijssel will decline by 3% per annum between now and 2020. In the dairy farming and intensive livestock production sectors, the decline is even greater. As a result of the abolition of the milk quota, the total amount of milk produced in Overijssel could increase and the average dairy herd per farm could double to approximately 120 animals in 2020. Farms with a few hundred dairy cattle will not be unusual. It is possible that most cows will be kept in their cowsheds all year round. The growth in the dairy farming sector will result in a decline in the scale of arable farming, and the position of pig farming will come under pressure with regard to the disposal of manure. Poultry farming will not suffer as much from this. However, the scale of intensive livestock production will shrink due to the requirements in the fields of the environment and animal welfare and the investments to be made in these regards. Only layer farming could increase in scale. Within pig farming, the breeding farms and closed farms are managing better than the fattening-pig farms thanks to the required professional skill. There are opportunities for further growth for diversified, multifunctional agriculture.

Diversified agriculture could become an even stronger determinant of the image of agriculture and the countryside in the eyes of society. However, from an economic point of view, the significance of that diversification is a long way behind that of agricultural production.

S.2 Complementary findings

Current situation

1. The Province of Overijssel had almost 9,000 agricultural and horticultural farms and holdings in 2009 (more than 12% of the number of farms and horticultural holdings in the Netherlands). These farms occupy over 200,000 hectares of agricultural farmland (approximately 11% of the farm-

land in the Netherlands) and represent more than 8% of the production capacity of Dutch agriculture and horticulture (expressed in dsu). The farms in Overijssel (68 dsu) are therefore on average smaller than the Dutch average (approx. 100 dsu). More than 60% of the farms in Overijssel can be seen as relatively small (smaller than 70 dsu).

2. Livestock farming dominates agriculture and horticulture in the province of Overijssel. More than two-thirds of the farms in Overijssel are pasture-based livestock farms. The most important group of farms (more than 3,300 in Overijssel) is that of the dairy farms, followed by the other pasture-based dairy farms (more than 3,000). Intensive livestock farming (pigs, poultry, veal calves) is also relatively well represented, with over 1,000 farms. In relative terms, the province has fewer arable farms (a little more than 500) and few horticultural holdings (fewer than 300).
3. Relatively speaking, Overijssel also has a great many older farmers. Farmers over 50 years of age in Overijssel have a successor lined up in more cases than other farmers. The province's highest succession percentages are found in the regions of Twente and Zwolle/Kampen. Succession is most common in dairy farming, where more than half of the older farmers have a successor lined up. The low succession percentages on mixed farms and other pasture-based dairy farms indicate that land will become available in the coming years that will allow remaining farms to expand.
4. On many farms in Overijssel - particularly smaller farms - the farmer or family members also work away from the farm. This contributes to the family's income, which can be an important factor in the continuity of the farm.
5. Overijssel has fewer farms that have switched to organic farming compared with the Dutch average. Organic farming's share of land use is also smaller.
6. The share of farms with one or more forms of diversified agriculture is a little smaller than in the rest of the Netherlands, although it is growing. In relative terms, the province is represented the strongest by farms offering recreational facilities (particularly in the region of Twente) or care facilities. The province has very few farms producing energy.

Future development

7. The development of the agricultural sector is in part determined by a number of driving forces or factors. These factors influence the farmers in making choices relating to the farm. Besides the demand for products and the supply of means of production, the policy of government bodies and the level of social support for agriculture and intensive farming in particu-

lar. A great deal of the policy of the Dutch central government is based on EU policy. For agriculture, the policy for the coming years will change greatly in a number of ways, for example the abolition of European restrictions on milk production (milk quota) and a changing application of farm payments. Another anticipated change is the lifting of restrictions on the numbers of pigs and poultry (animal production rights). However, the influence of social debate may mean that greater efforts are made in improving the sustainability of agriculture (environment, animal welfare, energy consumption etc.). Connected to this is the growing importance of consumers choosing certain products, such as meat from animals reared in a more sustainable manner, and allowing or banning certain types of technology.

8. One important factor for livestock production - particularly intensive livestock production - with regard to expansion and the establishment of new locations of agricultural businesses in Overijssel is policy regarding spatial planning, amongst other things. Such policy as well as the implementation of nature policy lies to a large extent in the hands of the provincial government.
9. More attention is required for cooperation between agriculture and nature.
10. In the coming years, the increase in scale in farms will continue at the same level or perhaps even stronger. In this way, agricultural entrepreneurs respond to the liberalisation of agricultural policy and increasing international competition in agricultural markets. Through increases in scale, the farmers try to offer the same products at lower production costs. Increases in scale are often necessary in order to compensate for the costs of necessary investments and modifications relating to the environment and welfare.
11. As the farms in Overijssel are on average smaller than in the rest of the Netherlands, the decline in the number of farms will probably be faster than in other provinces. The age structure, with a larger share of older farmers, also contributes to this. Many dairy farmers will get rid of dairy cattle, and pigs will be kept on fewer mixed farms in the coming years. Many smaller farms will cease operations in the coming years.

S.3 Methodology

In the first place, this report provides insight into the characteristics of today's agriculture and horticulture in the province of Overijssel and within the province in six agricultural regions. Secondly, the driving forces for the development of that agriculture are described. The third objective of the report is to sketch the development of agriculture in Overijssel up to the year 2020, and then looking further ahead to possible trends between 2020 and 2030.

In carrying out this study, particular use was made of available sources of data and of academic literature, including recent LEI research results. Provisional versions of the report have been discussed in two meetings organised by Trendbureau Overijssel attended by representatives of various echelons and organisations in and around the agricultural and horticultural sectors.

1 Inleiding

1.1 Doel

Het doel van deze bijdrage van het LEI is het - op verzoek van het Trendbureau Overijssel (TB) - in kaart brengen van de huidige betekenis van de primaire land- en tuinbouw en het geven van inzicht in relevante drijvende krachten en de bijbehorende effecten op de toekomstige ontwikkeling van de primaire agrarische bedrijven in de provincie Overijssel. De bijdrage schetst een beeld van de situatie in 2020 van de belangrijkste agrarische sectoren binnen de provincie Overijssel. Op basis hiervan wordt kort ingegaan op de belangrijkste economische en ruimtelijke consequenties van deze ontwikkelingen. Het onderzoek sluit af met een doorkijk naar mogelijke trends in latere jaren, tussen 2020 en 2030.

Met de bijdrage kan TB voorzien in een onderbouwde verkenning van de toekomst van de primaire sector in de provincie. Deze verkenning kan bouwstenen en aanbevelingen opleveren voor agrarisch beleid en ook ander beleid van de provincie dat van invloed is op de ontwikkeling van de agrarische sector, zoals ruimtelijk beleid en plattelandsbeleid.

1.2 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 geeft een beeld van de huidige landbouw in Overijssel; het beschrijft de bestaande structuur van de agrarische sector. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de belangrijkste drijvende krachten voor de ontwikkeling van de landbouw in de provincie in de komende jaren, tot 2020. Hierop aansluitend geeft hoofdstuk 4 eerst een beeld van de te verwachten situatie in 2020 en daarna een doorkijk naar de verder gelegen toekomst, tot 2040.

2 Landbouw in Overijssel, het heden

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft, met het oog op de landbouwverkenning richting 2020, een beeld van de bestaande structuur van de landbouw in Overijssel. In de tabellen en figuren (met nadere details in de bijlagen) wordt hierbij ook nadere informatie per gebied in de provincie gegeven; hiertoe is de provincie ingedeeld in zes deelgebieden. De analyse is gemaakt aan de hand van de Landbouwtelling; de meeste gegevens zijn van 2009. De Landbouwtelling registreert jaarlijks de gegevens van circa 75.000 bedrijven in Nederland groter dan 3 nge.¹ Aan het einde van het hoofdstuk, in paragraaf 2.3, wordt nog ingegaan op enkele specifieke aspecten van de landbouw (werken buiten de landbouw en hobbylandbouw, bedrijfstoelagen, grondprijzen en de daling van het aantal bedrijven).

2.2 Agrarische structuur

Aantal bedrijven en bedrijfsomvang

In Overijssel zijn bijna 9.000 land- en tuinbouwbedrijven (2009, tabel 2.1). De bedrijven zijn met 68 nge gemiddeld duidelijk kleiner dan in geheel Nederland, waar het gemiddeld circa 100 nge is. Uitgaande van de indeling in nge-classes is ruim 60% van de bedrijven in Overijssel als klein (kleiner dan 70 nge) te beschouwen. Overijssel heeft, vergeleken met de situatie gemiddeld in Nederland, relatief weinig grote bedrijven (groter dan 150 nge²). Bij een vergelijking van de bedrijfsomvang binnen een type valt op dat de melkveebedrijven in nge, oppervlakte, melkveestapel en melkquotum in Overijssel wat kleiner zijn dan gemiddeld in Nederland. Ook de (gespecialiseerde) akkerbouwbedrijven in Overijssel zijn gemiddeld kleiner dan landelijk. Voor een deel hangt dat samen met het feit

---

¹ De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de brutostandaardsaldi (bss) per diersoort en per hectare gewas. De bss wordt berekend door opbrengsten te verminderen met bepaalde kosten. Voor verbrede landbouw is geen nge vastgesteld.

² De gemiddeld wat kleinere bedrijfsomvang in Overijssel hangt mede samen met de verdeling van de bedrijven naar bedrijfstype. In andere delen van het land is het gemiddelde voor een deel hoger doordat er meer glastuinbouw- en andere tuinbouwbedrijven zijn; de tuinbouwbedrijven zijn gemiddeld groter dan veehouderij- en akkerbouwbedrijven.

dat een deel van de huidige akkerbouwbedrijven voorheen ook een of meer veehouderijtakken kende.

Tabel 2.1   **Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2009 a)**

	Nge-klasse			Totaal bedrij- ven	Totaal nge	Nge per bedrijf
	<70 nge	70-150 nge	>150 nge			
Zuidwest-Twente	1.738	766	193	2.697	171.436	64
Noordoost-Twente	1.048	416	127	1.591	101.909	64
Noordoost-Overijssel	1.302	632	207	2.141	155.454	73
Noordwest-Overijssel	318	231	81	630	49.666	79
Zwolle en Kampen	290	193	62	545	48.297	89
Salland	793	404	108	1.305	83.162	64
Totaal Overijssel	5.489	2.642	778	8.909	609.924	68
Totaal Nederland (x 1.000)	40,9	20,3	11,8	73,0	7.429	102
Overijssel in % van Nederland	13,4	13,0	6,6	12,2	8,2	67,3

a) Meer gedetailleerde cijfers zie bijlage.
Bron: Landbouwtelling.

Bedrijfstype, vooral veehouderij

In de land- en tuinbouw van Overijssel domineert de veehouderij. De meeste bedrijven, meer dan twee derde van het totaal, zijn graasdierbedrijven ofwel grondgebonden veehouderijbedrijven (tabel 2.2). De belangrijkste groep bedrijven zijn de melkveebedrijven. In Overijssel is ruim 15% van het Nederlandse melkquotum en ook van de melkveestapel te vinden. De intensieve veehouderij (varkens, pluimvee en vleeskalveren) is relatief sterk vertegenwoordigd door in totaal ruim 1.000 gespecialiseerde bedrijven, waarvan ruim 600 varkensbedrijven, circa 200 pluimvee- en 200 vleeskalverenbedrijven (zie ook bijlage 1, tabel B1.1). Minder sterk aanwezig is de akkerbouw, met ruim 500 bedrijven (tabel 2.2). Gespecialiseerde akkerbouw is vooral te vinden het noordoosten van de provincie (Overijsselse Veenkoloniën); hier worden onder meer zetmeelaardappelen verbouwd. Vooral in de zandgebieden (Twente, Salland) zijn er nog vrij veel gemengde bedrijven (in de tabel 2.2 genoemd: overige bedrijven). De tuinbouw, zowel de glastuinbouw als de tuinbouw in de open grond, is met minder dan 300 bedrijven vrij zwak vertegenwoordigd in Overijssel. Tuinbouwbedrijven zijn veelal (in nge) vrij groot van omvang en kapitaal- en arbeidsintensief. Onder

de tuinbouwbedrijven zijn meer (circa 10%) met een rechtsvorm te vinden dan in het totaal van land- en tuinbouwbedrijven (minder dan 2%, zie ook bijlage 3).

	Akkerbouw	Melkvee	Overig graasdier	Varkens	Pluimvee	Vleeskalveren	Tuinbouw	Overige	Totaal
Zuidwest-Twente	174	896	890	250	63	71	64	289	2.697
Noordoost-Twente	61	558	598	105	36	26	63	144	1.591
Noordoost-Overijssel	170	810	673	142	67	68	68	143	2.141
Noordwest-Overijssel	28	328	228	5	4	7	8	22	630
Zwolle en Kampen	11	264	188	9	3	8	55	7	545
Salland	78	508	440	115	19	13	31	101	1.305
Totaal Overijssel	522	3.364	3.017	626	192	193	289	706	8.909
Totaal Nederland (x 1.000)	10,9	18,3	18,8	3,9	1,3	1,2	12,2	6,4	73,0
Overijssel in % van Nederland	4,8	18,4	16,1	16,1	14,4	16,4	2,4	11,1	12,2

Bron: Landbouwtelling.

Leeftijd en opvolging

Overijssel heeft in vergelijking met de situatie in de land- en tuinbouw in geheel Nederland minder jonge ondernemers, jonger dan 40 jaar en daartegenover veel oudere ondernemers, ook ouder dan 65 jaar (tabel 2.3). Dat zou met het oog op de toekomst als ongunstig kunnen worden aangemerkt. Daar tegenover staat dat van de ondernemers boven 50 jaar in Overijssel een wat hoger percentage (31%) dan in geheel Nederland (27%) een opvolger heeft. In Twente en Zwolle/Kampen is het opvolgingspercentage het hoogst in de provincie. Dat is opmerkelijk wat betreft Twente, waar de gemiddelde bedrijfsomvang (64 nge) kleiner is dan in de provincie.

Tussen de verschillende bedrijfstypen is er een groot verschil in opvolgings-situatie (zie bijlage 3). Op de melkveebedrijven heeft ruim de helft van de oudere ondernemers een opvolger. Op de overige graasdierbedrijven en de akkerbouw is het aandeel met opvolgers veel lager. Op de intensieve veehouderijbedrijven ligt de opvolging iets boven het algemeen gemiddelde in Overijssel van 31%. Het ontbreken van opvolgers op veel gemengde bedrijven en overige graasdierbedrijven levert in de toekomst ruimte op voor vergroting van de oppervlakte

van de blijvende bedrijven. Het aantal bedrijven met een rechtsvorm is in Overijssel laag. Dit hangt samen met het beperkte aantal (glas)tuinbouwbedrijven; niet persoonlijke ondernemingen komen vooral voor in de glastuinbouw.

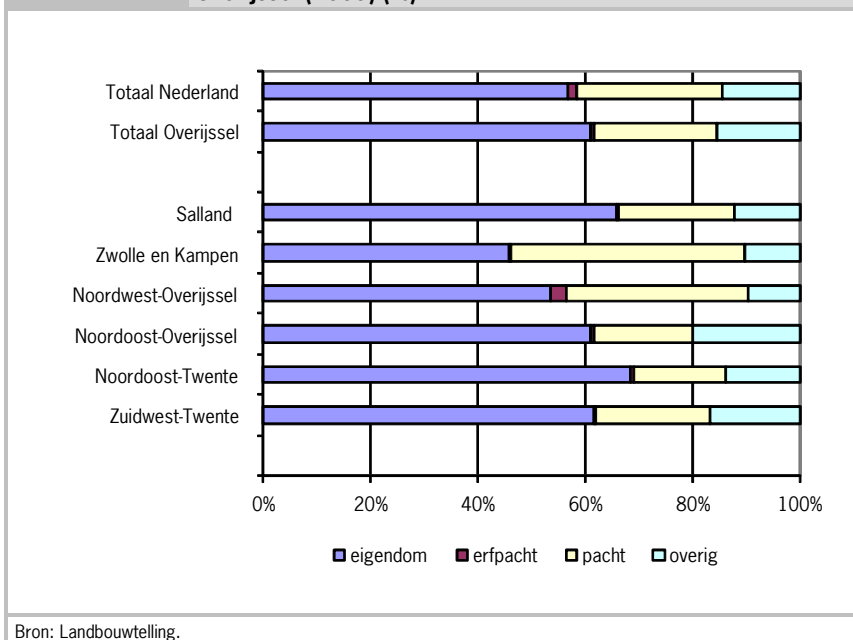
Tabel 2.3.	Bedrijven ingedeeld naar leeftijd en opvolging in 2008 a)								
	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met rechtsvorm	Persoonlijke ondernemingen naar leeftijd van oudste ondernemer						Opvolging (in %)
			totaal	<40 jr	40-50 jr	>50 jr met opvolger	>50 jr zonder opvolger		
							totaal	wv. >65 jr	
Zuidwest-Twente	2.771	59	2.712	259	710	562	1.181	405	32
Noordoost-Twente	1.629	35	1.594	169	500	323	602	198	35
Noordoost-Overijssel	2.189	29	2.160	236	565	390	969	385	29
Noordwest-Overijssel	643	6	637	85	200	104	248	91	30
Zwolle en Kampen	565	14	551	82	175	102	192	64	35
Salland	1.336	28	1.308	134	415	176	583	188	23
Totaal Overijssel	9.133	171	8.962	965	2.565	1.657	3.775	1.331	31
Totaal Nederland (x 1.000)	75,2	4,0	71,0	8,4	20,8	11,4	30,4	9,8	27
Overijssel in % van Nederland	12,2	4,2	12,6	11,5	12,3	14,5	12,4	13,6	112

a) Meer gedetailleerde cijfers zie bijlage 3.
Bron: Landbouwtelling.

Grondgebruik

De agrarische cultuurgrond is in Overijssel naar verhouding wat meer in eigendom van de agrariërs dan in geheel Nederland (figuur 2.1). Vooral erfpacht komt weinig voor. Pacht komt onder meer vrij veel voor in de regio Zwolle/Kampen; zo is Kampereiland eigendom van de gemeente Kampen (Luijt et al., 2005). Daarnaast kent de provincie pachtboerderijen en -gronden op verschillende landgoederen. Pacht is van oudsher een belangrijk financieringsmiddel voor de landbouw. Overigens zou het aandeel eigendom iets zijn afgenomen in de periode 1997-2007 (in regio Oost). Onder invloed van het mestbeleid zijn er voor grond meer 'andere exploitatievormen' in gebruik gekomen.

Figuur 2.1 Verdeling van cultuurgrond naar eigendomsverhouding in Overijssel (2009) (%)

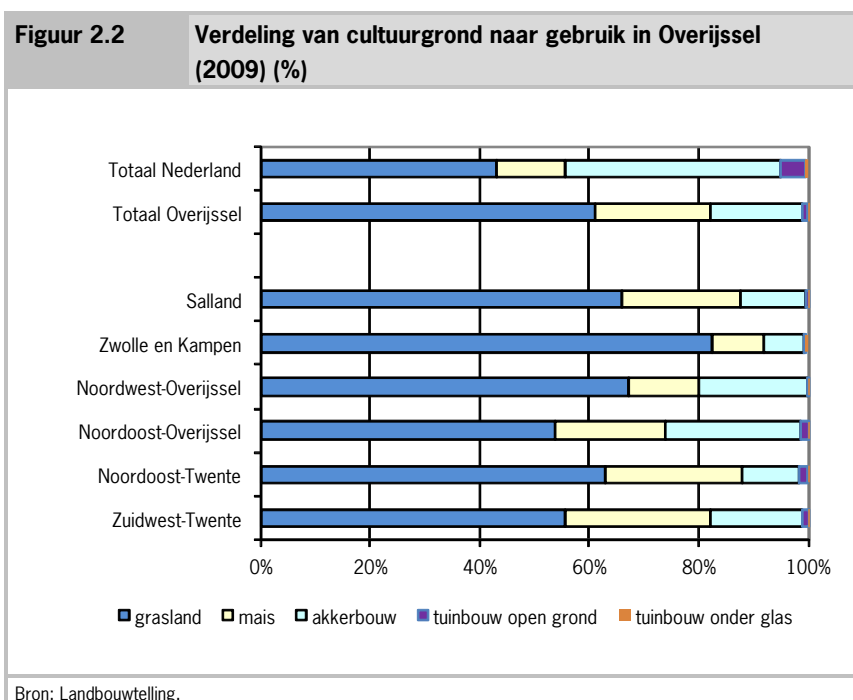
De land- en tuinbouwbedrijven in Overijssel hebben gemiddeld een oppervlakte van bijna 23 ha. Ook in dit opzicht zijn de bedrijven kleiner dan gemiddeld in Nederland. Binnen Overijssel is een duidelijk verschil in de oppervlakte per bedrijf. Zo zijn de bedrijven in Twente gemiddeld ongeveer de helft kleiner dan in Noordwest-Overijssel.

Samenhangend met de dominantie van de veehouderij in Overijssel wordt de meeste agrarische cultuurgrond (ruim 60%) benut als grasland en (ruim 20%) voor de teelt van (snij)mais (figuur 2.2). Het areaal (overige) akkerbouwgewassen beslaat in totaal ongeveer 35.000 ha, met enige concentratie in Noordoost-Overijssel. Een deel van de akkerbouwgewassen zijn door de EU ondersteunde gewassen: ruim 8.000 ha granen, ruim 4.000 ha zetmeelaardappelen en circa 1.500 ha suikerbieten.

De tuinbouw in de provincie is qua omvang bescheiden: in totaal ruim 2.000 ha, waarvan ruim 100 ha onder glas (vooral groenten). De glastuinbouw is vooral aanwezig in de omgeving Zwolle/Kampen. De opengrondstuinbouw bestaat voor een belangrijk deel uit boomteelt en bloembollen; beide teelten zijn

fors toegenomen in de jaren 1997-2007. Opengrondsgroente is te vinden in het gebied tegen de Noordoostpolder (Flevoland).

De verkavelingssituatie voor de landbouw in Overijssel is wat minder gunstig dan in Nederland; Overijssel kent een groter aantal kavels per bedrijf en een gemiddeld kleinere oppervlakte per kavel. Ook de huiskavel is gemiddeld kleiner dan landelijk (zie tabel in bijlage 2). Het kleinschalige kavelpatroon en in veel gebieden houtwallen en dergelijke met wortel- en schaduwwerking heeft opbrengstenderving en hogere bewerkingskosten voor met name veehouders tot gevolg (CLM/LEI, 2010).

Veehouderij

Overijssel is, zoals vastgesteld, vooral een veehouderijprovincie. In vergelijking met het aandeel van Overijssel in het aantal land- en tuinbouwbedrijven in Nederland (12,2%) en de oppervlakte cultuurgrond (10,8%) is het aandeel van Overijssel vrij groot wat betreft de melkveestapel (ruim 16%) en ook de varkensstapel (ruim 13%). Wat betreft de pluimveehouderij is het houden van moederdieren

sterk vertegenwoordigd in Overijssel (tabel 2.4). Het aantal leghennen in de provincie is echter relatief gering.

De intensieve veehouderij is vooral te vinden in de zandgebieden van de provincie; dus niet in noordwest-Overijssel en Zwolle/Kampen. Het aantal fokvarkens per bedrijf is in Overijssel wat lager dan in Nederland. Dat geldt ook voor het aantal vleesvarkens en de aantallen leghennen en vleeskuikens per bedrijf.

De melkveehouderij is verspreid over de gehele provincie te vinden. De veedichtheid (aantal melkkoeien per ha) is in Overijssel gemiddeld ongeveer gelijk aan die in Nederland (circa 1,6 melkkoe/ha), maar laat grote verschillen tussen de bedrijven zien (CLM/LEI, 2010, p. 13). De veedichtheid is de laatste jaren (vanaf 1997) gedaald met circa 10%. De belangrijkste oorzaak hiervan is de melkquotering (stabilisatie van de melkproductie) in combinatie met de trendmatig stijgende melkproductie per koe. Het aantal bedrijven met meer dan 100 melkkoeien is in deze periode in Overijssel sterker dan landelijk toegenomen.

Tabel 2.4 Aantal dieren naar gebied in 2009							
	Melk- koeien	Fok- varkens	Vlees- varkens	Scha- pen	Leg- hennen	Vlees- kuikens	Moeder- dieren
					>18 weken	>5 mnd	
Zuidwest- Twente	63.917	61.852	321.492	13.384	569.271	1.285.287	412.911
Noordoost- Twente	38.829	25.965	121.732	5.549	176.677	941.004	169.936
Noordoost- Overijssel	56.388	44.259	187.477	16.838	1.166.377	1.449.514	345.102
Noordwest- Overijssel	28.053	1.639	7.877	20.134	108.240	245.000	0
Zwolle en Kampen	19.518	2.990	18.055	15.543	32.000	43.000	13.136
Salland	36.141	30.319	140.566	9.670	334.192	1.008.118	38.274
Totaal Overijs- sel (x 1.000)	243	167	797	81	2.386	4.972	979
Totaal Neder- land (x 1.000)	1.489	1.245	5.872	1.116	34.556	43.285	4.287
Overijssel in % van Nederland	16,3	13,4	13,6	7,3	6,9	11,5	22,8

Bron: Landbouwtelling.

Biologische landbouw

Het aandeel van Overijssel in de biologische landbouw is wat betreft het aantal bedrijven en de oppervlakte vrij laag (tabel 2.5). Vooral in het oosten van de provincie (in Twente) is de biologische landbouw 'ondervertegenwoordigd'.

Tabel 2.5		Aantal biologische bedrijven (SKAL/Blik) en areaal naar gebied in 2009			
	Totaal biolo- gische bedrijven	Ha op biolo- gische bedrijven	Ha per biolo- gisch bedrijf	Aandeel biologische bedrijven (%)	Aandeel biologisch areaal (%)
Zuidwest-Twente	26	947	36,4	1,0	1,7
Noordoost-Twente	19	638	33,6	1,2	2,1
Noordoost-Overijssel	24	950	39,6	1,1	1,8
Noordwest-Overijssel	14	950	67,9	2,2	4,1
Zwolle en Kampen	11	380	34,5	2,0	2,3
Salland	29	790	27,2	2,2	2,8
Totaal Overijssel	123	4.655	37,8	1,4	2,2
Totaal Nederland	1.267	53.690	42,4	1,7	2,8
Overijssel in van Nederland	9,7	8,7	89,3	79,6	80,1

Bron: Landbouwtelling.

Verbrede landbouw

Het aandeel bedrijven met verbrede landbouw in Overijssel is wat lager dan gemiddeld in Nederland (tabel 2.7). Relatief sterk vertegenwoordigd is de landbouw in de provincie met voorzieningen op het gebied van recreatie en zorg. De landbouwbedrijven met recreatie zijn het meest te vinden in Twente. Agrarisch natuurbeheer is vooral te vinden bij bedrijven in het noordwesten en rond Zwolle en Kampen (figuur 2.3). Zorglandbouw is meer gespreid te vinden in Overijssel.

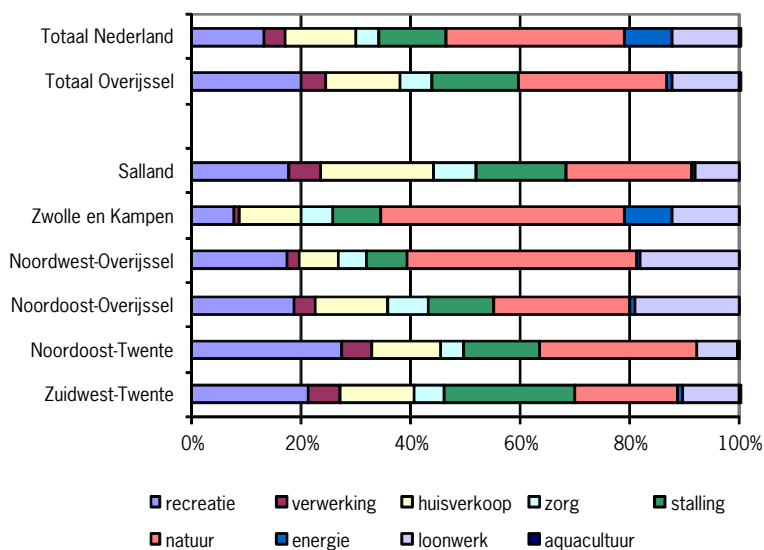
De provincie scoort laag op het gebied van energieproductie vanuit de landbouw. Verklaringen hiervoor zijn dat - gezien de ligging van de provincie - windturbines minder aantrekkelijk zijn en doordat er weinig glastuinbouw is er ook weinig elektriciteitsopwekking via wkk-installaties. Voor het feit dat gebruik van mest en andere als energiebron achterblijft, kan de geringere schaal van de bedrijven ten opzichte van Noord-Nederland een verklaring zijn. Overigens is er wel aandacht in de provincie voor de mogelijkheden van de biobased landbouw, onder meer wat betreft energieproductie op basis van mest en andere organische

restproducten. Het produceren van dergelijke, zogenoemde 2e generatie biobrandstoffen past beter bij de structuur van de Overijsselse landbouw dan op basis van akkerbouwgewassen. Voor de zogenoemde 1e generatie biobrandstoffen, dus op basis van marktbaar gewassen als graan en dergelijke, is het aanbod in Overijssel te gering in vergelijking met in de grootschalige akkerbouwgebieden.

Tabel 2.6		Aantal verbredingsactiviteiten op landbouwbedrijven naar gebied in 2009							
	Recreatie	Verwerking	Huisverkoop	Zorg	Stalling	Natuur	Energie	Loonwerk	Aquacultuur
Zuidwest-Twente	75	20	48	19	84	66	3	36	1
Noordoost-Twente	73	15	34	11	38	77	0	20	1
Noordoost-Overijssel	46	10	33	18	30	62	2	48	0
Noordwest-Overijssel	24	3	10	7	10	58	1	25	0
Zwolle en Kampen	8	1	12	6	9	47	9	13	0
Salland	34	11	40	15	32	44	1	16	0
Totaal Overijssel	260	60	177	76	203	354	16	158	2
Totaal Nederland	2.303	731	2.252	756	2.193	5.773	1.549	2.180	18
Overijssel in % van Nederland	11,3	8,2	7,9	10,1	9,3	6,1	1,0	7,2	11,1

Bron: Landbouwtelling.

Figuur 2.3 Aandelen verbrede landbouw per gebied in Overijssel (2009)

Bron: Landbouwtelling.

Tabel 2.7 Bedrijven met verbredingsactiviteit in 2009

	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met verbreding	Idem in % van totaal	Bedrijven naar aantal verbredingsactiviteiten		
				1	2	3 of meer
Zuidwest-Twente	2.697	260	10	190	54	16
Noordoost-Twente	1.591	189	12	131	41	17
Noordoost-Overijssel	2.141	191	9	145	37	9
Noordwest-Overijssel	630	100	16	72	23	5
Zwolle en Kampen	545	86	16	72	11	3
Salland	1.305	143	11	105	27	11
Totaal Overijssel	8.909	969	11	715	193	61
Totaal Nederland	73.008	12.839	18	9.323	2.481	1.035
Overijssel in % van Nederland	12,2	7,5		7,7	7,8	5,9

Bron: Landbouwtelling.

2.3 Enkele specifieke aspecten

Werken in en buiten de landbouw en hobbylandbouw

Agrarische ondernemers, hun partners en op het bedrijf medewerkende gezinsleden hebben relatief vaak daarnaast betaalde werkzaamheden buiten het bedrijf (tabel 2.8). Op bijna twee derde van de bedrijven in Overijssel wordt door de ondernemer, zijn of haar partner en meewerkende gezinsleden ook buiten het bedrijf gewerkt. In de meeste gevallen hiervan is het werk buiten het bedrijf de hoofdactiviteit. Dat geldt ook voor de ondernemer (het bedrijfshoofd). Als verklaring hiervan kan gelden dat relatief veel bedrijven een kleine omvang hebben. De inkomsten van buiten het bedrijf zijn in veel gevallen niet alleen van belang om te voorzien in de kosten van levensonderhoud, maar ook voor de continuïteit van het bedrijf. De inkomsten van buiten het bedrijf uit arbeid zijn gemiddeld per bedrijf vanaf het jaar 2000 ongeveer stabiel gebleven en bedragen circa 5.000 tot 6.000 euro (bron: LEI, Informatienet). Ter vergelijking het inkomen uit bedrijf in de land- en tuinbouw van Overijssel bedraagt gemiddeld per jaar in deze periode circa 45.000 euro, maar is duidelijk minder stabiel. Ter informatie overigens: Naast het inkomen uit arbeid van buiten het bedrijf zijn er ook inkomsten uit premies en uitkeringen (gemiddeld per bedrijf ook circa 5.000 tot 6.000 euro) en uit vermogen (deze variëren sterk, afhankelijk van beleggingsresultaten van ongeveer 10.000 negatief tot eenzelfde bedrag positief).

Aan de hand van tabel 2.8 kan niet zonder meer worden vastgesteld hoeveel 'hobbybedrijven' Overijssel kent. Op basis van de indeling in grootteklassen (zie bijlage 1, tabel B1.1) kan wel worden gesteld dat veel, bijna 3.000 bedrijven (ruim 30%) kleiner is dan 16 nge. Dergelijke kleine bedrijven bieden zeker niet de mogelijkheid voor een redelijk inkomen. In totaal zijn bijna 4.500 ofwel bijna de helft van de bedrijven kleiner dan 40 nge. Ook de meeste van deze bedrijven hebben onvoldoende omvang om als volwaardig te worden beschouwd.

	Tabel 2.8 Aantal arbeidskrachten met betaalde werkzaamheden buiten het bedrijf naar gebied in 2007							
	Totaal aantal bedrijven	Totaal arbeidskrachten met werk buiten bedrijf	Bedrijfshoofden met werkzaamheden buiten bedrijf		Echtgenotes met werkzaamheden buiten bedrijf		Meewerkende gezinsleden met werkzaamheden buiten bedrijf	
			hoofd-activiteit	neven-activiteit	hoofd-activiteit	neven-activiteit	hoofd-activiteit	neven-activiteit
Zuidwest-Twente	2.853	1.797	476	274	348	261	287	151
Noordoost-Twente	1.641	1.227	310	256	244	169	170	78
Noordoost-Overijssel	2.219	1.427	305	303	243	214	221	141
Noordwest-Overijssel	659	394	76	72	81	62	57	46
Zwolle en Kampen	576	351	62	68	52	79	51	39
Salland	1.357	931	200	204	193	155	103	76
Totaal Overijssel	9.305	6.127	1.429	1.177	1.161	940	889	531
Totaal Nederland (x 1.000)	76,7	44,3	10,2	9,3	9,2	6,3	6,0	3,3
Overijssel in % van Nederland	12,1	13,8	14,1	12,6	12,6	14,9	14,9	16,2
Bron: Landbouwtelling. N.B. Alleen bekend in 2007.								

Daling aantal bedrijven, vooral minder kleine bedrijven

De daling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven met circa 30% in Overijssel was (1997-2007) iets hoger dan in Nederland. De belangrijkste verklaring hiervoor is dat de bedrijven in Overijssel gemiddeld kleiner zijn en dat op de kleine bedrijven minder opvolging plaatsvindt. De sanering van de intensieve veehouderij speelt eveneens een rol in de daling van het aantal bedrijven. De (landelijke) RBV-regeling die hierop, vanwege de mestproblematiek en de uitbraken van dierziekten, was gericht heeft in de eerste jaren van de 21e eeuw in Overijssel 172 deelnemers gekend (goedgekeurde aanvragen, provincie Overijssel, 2005).

In de periode 2000-2009 nam het aantal bedrijven in Overijssel met 22% af en het areaal cultuurgrond met 3% (zie bijlage 4). Het aantal kleine bedrijven (tot

70 nge) daalde sterker, met bijna 30%, dan de groep van 'middengrote' bedrijven (van 70-150 nge), die nam met circa 20% af. Het aantal grote bedrijven (vanaf 150 nge) laat een toename zien van 40%. Van de afname van het aantal bedrijven met ongeveer 2.500 in de jaren 2000-2009 komt voor het overgrote deel voort uit de vermindering van het aantal melkveebedrijven: in totaal met bijna 1.800, waarvan circa 1.500 kleiner dan 70 nge. Het aantal overige graasdierbedrijven is echter licht toegenomen. Dit zijn vrijwel alleen bedrijven kleiner dan 70 nge.

Bedrijfstoelagen

Het bedrag aan Europese bedrijfstoelagen voor de landbouw in de provincie Overijssel komt op circa 110 mln. euro (CLM/LEI, 2010). Dit bedrag is voor een groot deel, voor meer dan de helft, afkomstig van de (oorspronkelijke) premie voor melk, die de EU in 2004 introduceerde. Daarnaast is het genoemde bedrag aan bedrijfstoelagen ontstaan uit de ontkoppeling van slachtpremies van runderen en vleeskalveren en de premies voor de teelt van snijmais en enkele akkerbouwgewassen (graan, suikerbieten, zetmeel). De betekenis van de toelagen, die nu zijn gebaseerd op de premies per bedrijf in het verleden, voor de inkomensvorming in de Overijsselse landbouw is momenteel relatief groot. Dit geldt vooral voor de melkveebedrijven. Voor de akkerbouwbedrijven met relatief veel zetmeelaardappelen, en daarnaast ook graan en suikerbieten hebben de toelagen eveneens veel betekenis. Ook voor de vleeskalverenbedrijven en voor een deel van de gemengde bedrijven en van de overige graasdierbedrijven is het financiële belang van de bedrijfstoelagen groot.

Grondprijzen

De agrarische grondprijzen in Overijssel liggen rond resp. boven het gemiddelde van Nederland (zie ook Regionale landbouwcijfers in beeld, regio Oost, 2009 en bijlage 6). Binnen de provincie zijn de prijzen het hoogst in het oostelijke deel (Twente).

De hoge grondprijs is te verklaren door een combinatie van de volgende aspecten: de naar verhouding hoge opvolgingsdruk, de belangstelling voor de aankoop van (kleine) bedrijven met grond van buiten de landbouw (burgers die willen wonen in het buitengebied en bijvoorbeeld een klein landgoed willen inrichten en of paarden willen houden) en niet-agrarische claims op grond (bestemming voor natuurdoeleinden, bebouwing, infrastructuur en dergelijke).

Specifieke gebieden

In Overijssel zijn twee gebieden aangewezen als Nationale landschappen: IJssel-delta en Noordoost-Twente. Daarnaast kent Overijssel vanuit het provinciaal beleid verschillende kleinere gebieden met aandacht voor de relatie landbouw/natuur (zie ook CLM/LEI, 2010 en Provincie Overijssel, 2009). De EHS-gebieden en Natura 2000-gebieden liggen verspreid in onder meer Noordwest-Overijssel, Salland en Twente. De EHS ligt voor een deel ook in Nationaal Landschappen.

De aanwijzing van gebieden heeft gevolgen voor de ontwikkelingsmogelijkheden van landbouwbedrijven. In de regel zijn de beperkingen voor de landbouw in de natuurgebieden groter dan in de (nationale) Landschappen. De beperkingen voor de landbouw kunnen ook een reden zijn voor het toekennen van (extra) bedrijfstoelagen in de toekomst (Berkhout et al., 2010; Rougoor et al., 2010).

Paardenhouderij

De paardenhouderij is de tientallen jaren sterk gegroeid. Het aantal paarden en pony's, het aantal bedrijven met paardenhouderij maar ook het aantal particulieren met een paard is toegenomen. De exacte omvang is niet bekend; niet alle paarden en pony's worden gehouden op bedrijven die deelnemen aan de Landbouwtelling. Op meer dan 2.000 bedrijven in de Landbouwtelling worden paarden en pony's gehouden (zie bijlage 3).

In Twente komen schattingen uit op in totaal omstreeks 20.000 paarden en pony's (Hoogeveen en Van Calker, 2007). De paardenhouderij in Twente zou per jaar goed zijn voor een omzet van meer dan 50 mln. euro. Ter vergelijking de omzet van de totale land- en tuinbouw in Overijssel ligt in de orde van grootte van circa 2 mld. euro (bijna 10% van de productiewaarde van de primaire Nederlandse land- en tuinbouw).

3 Drijvende krachten voor toekomst

3.1 Inleiding

De land- en tuinbouw in de provincie Overijssel wordt gedomineerd door de veehouderij, vooral door de melkveehouderij (zie voorgaand hoofdstuk). Daarnaast is de intensieve veehouderij, vooral de varkenshouderij, van relatief groot belang. Voor het agrarisch grondgebruik is, naast de grondgebonden veehouderij, ook de akkerbouw van betekenis. De tuinbouwsectoren zijn relatief gering van omvang, maar hiervan hebben de afgelopen jaren de boomteelt en de bloembollencultuur wel een groei laten zien. Tegen deze achtergrond wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de drijvende krachten die (mede) bepalend zijn voor de ontwikkeling van de agrarische sector in Overijssel op langere termijn, richting 2020. Een doorkijk naar trends tot 2030 en verder komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

3.2 Indeling drijvende krachten

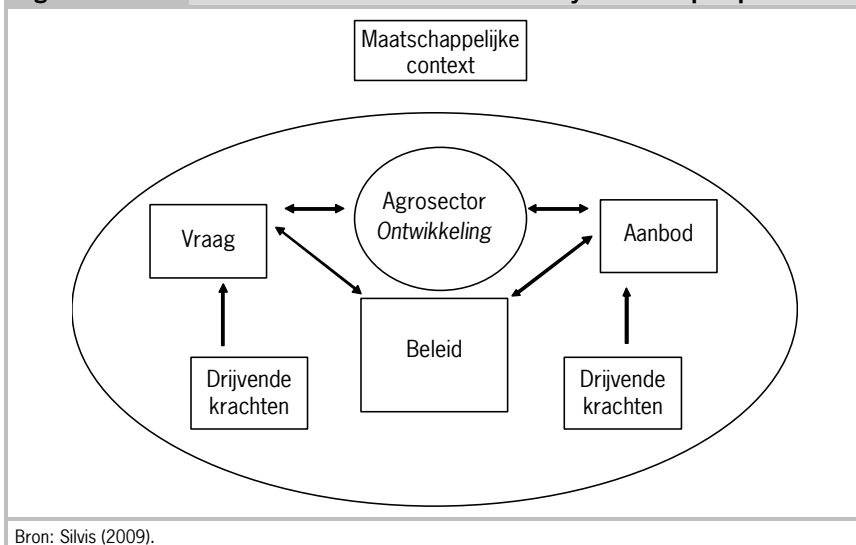
De drijvende krachten of factoren die mede bepalend zijn voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw (en breder gezien de agrosector) kunnen worden ingedeeld in (Silvis et al., 2005 en 2009, figuur 3.1):

1. de vraag naar producten;
2. het aanbod van producten;
3. het beleid van de overheid dat invloed heeft op de sector.

Deze drie hoofdkrachten staan niet los van elkaar (zie figuur 3.1). De vraag naar en het aanbod van producten vinden een afstemming via het marktproces, waar de prijs van het product tot stand komt. Opbrengstprijzen en productiekosten beïnvloeden het aanbod van producten. Vraag en aanbod staan ook onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen; het beleid van de overheid is er op gericht gewenste veranderingen te bevorderen en ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan. Het overheidsbeleid op het gebied van de landbouw kent tal van voorbeelden om dit te illustreren. In de onderstaande beknopte beschrijving van de drijvende krachten komen we hierop terug.

Figuur 3.1 Theoretisch raamwerk voor de analyse van de perspectieven

Bron: Silvis (2009).

3.3 Beschrijving drijvende krachten

In de hieronder volgende uitwerking van de drie hoofdelementen wordt waar mogelijk een directe relatie gelegd met de land- en tuinbouw in Overijssel.

3.3.1 Vraag naar producten

De ontwikkeling van de vraag naar producten wordt vooral bepaald door de volgende zaken:

- de demografische ontwikkeling (groei van bevolking en dergelijke);
- de economische ontwikkeling (groei van de koopkracht en dergelijke);
- de voorkeur van consumenten.

Nederlandse land- en tuinbouwproducten zijn voor het overgrote deel, ruwweg 70%, bestemd voor de EU-markt. Dit geldt ook voor de producten uit Overijssel; dit zijn voornamelijk dierlijke producten. De bevolking van de EU neemt nauwelijks toe, in sommige landen is zelfs een krimp gaande, die samenhangt met vergrijzing. De groei van de economie en van de koopkracht in de EU zal naar verwachting eveneens bescheiden zijn. Vanuit de EU en andere al rijkere

landen zal de vraag naar voedingsproducten de komende tientallen jaren dan ook niet veel toenemen. Vanuit andere werelddelen (vooral Azië) echter zal de vraag waarschijnlijk wel sterk groeien; bij het huidige nog vrij lage koopkrachtniveau kan de vraag naar bijvoorbeeld dierlijke producten (vlees, zuivel en dergelijke) vanuit Azië enorm stijgen. De vraag is of het al relatief dichtbevolkte Azië de komende jaren zelf voldoende voedsel kan produceren, of dat het vooral producten zal importeren vanuit het Amerikaanse continent (Brazilië, VS, Argentinië, Canada) en vanuit Australië en Nieuw-Zeeland. De vraag is ook of de EU op deze (verre) markten nog een interessante rol kan vervullen, als exporteur van (hoogwaardige) producten dan wel van kennis en technologie. Uitgaande van de sterke groei van de bevolking en koopkracht in vooral Azië, met China en India als meest aansprekende voorbeelden, lijken er goede mogelijkheden te zijn voor export vanuit een sterke veehouderij in onder meer Nederland.

Op de Europese markt is niet zo zeer de (geringe) ontwikkeling van de omvang (of het volume) van de vraag naar agrarische producten van belang als wel de verschuiving in die vraag. De ontwikkeling van de voorkeuren van consumenten wordt voor een deel bepaald door eerder genoemde zaken als bevolkingsamenstelling ('vergrijzing') en koopkracht (wat kan er eventueel worden besteed aan duurdere producten) en voor een deel door trends als 'gezondheid' (voedselveiligheid en bestrijding van overgewicht en dergelijke), 'gemak' (van bereiding en dergelijke), 'internationalisering' (aanbod van en bekendheid met producten en recepten uit andere landen). Overheden, maatschappelijke organisaties (ngo's) en de supermarktketens hebben elk voor zich invloed op de ontwikkeling van dergelijke trends bij consumenten. Bij ngo's gaat het in verband met de (intensieve)veehouderij om organisaties op het gebied van natuur, milieu, welzijn dieren en dergelijke.

Een interessante vraag voor de komende jaren is of en op welke wijze de landbouw (in feite vooral de veehouderij) samen met andere ketenpartijen een verbetering van de positie in de markt kan realiseren; momenteel worden hiertoe zogenoemde 'tussensegmentproducten' ontwikkeld. Dit is in eerste instantie vooral aan de orde bij de binnenlandse afzet, maar het zal ook zeker bij de verkoop naar buurlanden (Duitsland en dergelijke) een rol gaan spelen. Burgers zijn gevoelig voor de wijze van productie (dierwelzijn, effecten van de productie voor het milieu en dergelijke), maar nog een beperkt deel van de consumenten zijn bereid meer te betalen voor dergelijke kwaliteitsaspecten.

Afgezien van de ontwikkeling van de vraag naar voedsel, is voor de landbouw (zij het wellicht wat minder direct voor Overijssel gezien de beperkte omvang van de akkerbouw) ook van belang de ontwikkeling van de vraag naar

biobrandstoffen en dergelijke. Een toenemende vraag hiernaar beïnvloedt de markten voor granen en dergelijke (meer vraag levert een hogere prijs op) en daarmee ook de beschikbaarheid en de prijzen van veevoedergrondstoffen. Vraag naar en aanbod van bio-energie worden overigens (sterk) beïnvloed door het beleid: bijmengplicht van de EU, investeringssubsidies van lidstaten.

3.3.2 Aanbod van producten

De ontwikkeling van het aanbod van producten in de toekomst wordt mede bepaald door:

- de beschikbare productiefactoren (arbeid, grond, kapitaal);
- technologische veranderingen.

Voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw in Overijssel geldt hierbij:

- aan de hand van de gegevens van de Landbouwtelling (trends afgelopen jaren, leeftijdsopbouw en opvolging) kan een inschatting worden gemaakt van de ontwikkeling (daling) van het aantal bedrijven (als geheel en per type). Op basis van de meer specifieke gegevens (zie bijlage) over de landbouwbedrijven, komt er de komende 10 tot 20 jaar vrij veel grond beschikbaar door beëindiging van met name veel van de overige graasdierbedrijven en gemengde bedrijven, maar ook van melkveebedrijven. In totaal is in de provincie al meer dan 50.000 ha ofwel meer dan een kwart van de landbouwgrond in gebruik van boeren ouder dan 50 jaar zonder opvolger;
- het overgrote deel van de bedrijven in Overijssel zijn gezinsbedrijven. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, zoals mogelijk een krapte in het aanbod, hebben minder invloed op de productieontwikkeling dan bij bedrijven met veel betaalde arbeid. Mogelijk zijn er echter wel op beperkte schaal knelpunten, bijvoorbeeld in de beschikbaarheid van gekwalificeerde krachten voor de grotere intensieve veehouderijbedrijven of bij vestiging van tuinbouwbedrijven;
- het verloop van het landbouwareaal kan in beginsel ook aan de hand van trends worden ingeschat (de afgelopen jaren is de afname circa 0,3% per jaar), maar staat ook onder invloed van keuzes op het gebied van de ruimtelijke ordening en dergelijke. Afhankelijk van de groei van de economie is er behoefte aan nieuwe bedrijfsterreinen; momenteel zou die vraag beperkt zijn. De beschikbaarheid van grond is vooral van belang voor de akkerbouw en de (grondgebonden) melkveehouderij.

- voor de intensieve veehouderij heeft agrarische cultuurgrond meer indirect, onder meer voor de afzet van mest een belang. Voor intensieve veehouderijbedrijven is ruimte in de zin van mogelijkheid van uitbreiding respectievelijk vestiging wel direct van belang (zie beleid);
- de beschikbaarheid van kapitaal om te investeren in de landbouw zal voor de meeste bedrijven gezien de vrij hoge solvabiliteit (aandeel eigen vermogen in het totale bedrijfsvermogen) niet problematisch zijn. Financieringsproblemen kunnen er vooral zijn voor de niet grondgebonden, intensieve veehouderijbedrijven. Dit geldt vooral bij een minder gunstige rentabiliteit (lage inkomens) van de bedrijven en bij investeringen die niet of weinig bijdragen aan resultaatverbetering (investering in stallen met het oog op welzijn van dieren, vermindering van emissies en dergelijke). Dergelijke investeringen vinden om die reden meestal plaats in combinatie met uitbreiding van het bedrijf (schaalvergroting).

Technologische vernieuwingen en (proces)innovaties kunnen in de komende jaren bijdragen aan een vergroting van het aanbod van bijvoorbeeld melk en vlees; in feite gaat het dan om een verhoging van de productie per eenheid arbeid en per dier. Mogelijkheden hiertoe worden geboden door bijvoorbeeld een beter bedrijfsmanagement, onder andere ondersteund door ICT-toepassingen, in combinatie met bijvoorbeeld in de veehouderij het verbeteren van de groei-condities voor de dieren, het verlagen van de voederconversie en dergelijke. Voor de akkerbouw biedt bijvoorbeeld precisielandbouw soortgelijke mogelijkheden: een meer geoptimaliseerde gewasgroei bij minder inzet van meststoffen en pesticide. Op die manier draagt technologie en innovatie bij aan kostenbeheersing (kostprijsverlaging). Veelal vindt het investeren hierin (eveneens) plaats in samenhang met een schaalvergroting op het bedrijf.

Innovaties en technische vernieuwingen hebben ook ten doel knelpunten ten aanzien van onder meer milieu, dierwelzijn, gezondheid en dergelijke weg te nemen. Technologieën voor mestverwerking, huisvesting, productontwikkeling en ICT kunnen bijdragen aan verduurzaming van de sector. Sommige aanpassingen, bijvoorbeeld om het welzijn voor dieren door meer ruimte te verhogen, kunnen echter bij de huidige stand van het onderzoek en dergelijke de problemen op milieugebied (ammoniak, fijn stof) verhogen.

Het tempo van verandering door innovaties wordt mede bepaald door het overheidsbeleid (stimuleringsregelingen, kennisbeleid, enzovoort).

Op langere termijn worden doorbraken op het gebied van onder andere biotechnologie en nanotechnologie voorzien (Leenstra en Van der Peet, 2009).

Biotechnologie kan belangrijk zijn voor onder meer het verhogen van de ziekteresistentie en dus het verminderen van de noodzaak om antibiotica in te zetten. Dit is momenteel een belangrijk aspect in het kader van de discussies over de acceptatie van intensieve veehouderij door de samenleving.

Op de wat kortere termijn lijken er goede mogelijkheden voor verhoging van het volume aan mest dat kan worden benut voor energieopwekking; nu gebeurt dat al met een belangrijk deel van de (drogere) pluimveemest. Door de benutting van mest als energiebron wordt echter het 'overschot' aan mineralen (stikstof en fosfaat) nog niet weggenomen, maar dit 'restproduct' kan mogelijk makkelijker in de markt worden geplaatst (lager volume, dus lagere transportkosten en mogelijk als vervanger van kunstmest).

3.3.3 Beleid van overheden

De land- en tuinbouw en ook de agrosector in bredere zin staat onder invloed van beleid van overheden. Het gaat om beleid van de EU, Nederland, de provincie, gemeenten, enzovoort. Veel beleid staat direct of indirect onder invloed van de EU. Naast het landbouwbeleid (GLB, marktbeleid voor producten en inkomens toeslagen) geldt dat bijvoorbeeld ook voor milieubeleid (voorbeeld Nitraatrichtlijn, de Kaderrichtlijn water, de toelating van gewasbeschermingsmiddelen), dierziektebestrijding (bijvoorbeeld varkens- en vogelpest), dierwelzijn (bijvoorbeeld de huisvesting van varkens en pluimvee), het natuurbeleid (Natura 2000) en de levensmiddelenwetgeving (controles op residuen en dergelijke).

De rol van de provincie ligt vooral op het gebied van de ruimtelijke ordening (met de gemeenten), het waterbeheer (met de waterschappen) en het uitwerken van het (Europese en nationale) beleid op het gebied van natuur en milieu. De provincie kan met het oog op de ruimtelijke kwaliteit sturing geven aan de ontwikkelingen per gebied in de toekomst (provincie Overijssel, 2009). Langs die weg kan de provincie mede de ontwikkelingsmogelijkheden (omvang, locatie) van agrarische bedrijven bepalen. Overijssel heeft aangegeven de bestaande ruimtelijke kwaliteiten te willen beschermen en versterken en nieuwe kwaliteiten te willen toevoegen (id., p. 10). Het wil voortbouwen aan de kenmerkende structuren van het agrarisch cultuurlandschap. Gemeenten kunnen het behoud van kleine landbouwbedrijven eventueel ook op een positieve wijze ondersteunen.

Voor de komende jaren kan rekening worden gehouden met de volgende veranderingen - sommige met enige onzekerheid - in het beleid:

- in het GLB een afschaffing van de melkquotering (in 2015);

- een mogelijk stapsgewijze heroriëntatie in de toepassing van bedrijfstoelagen. Na de volledige ontkoppeling van de toeslaggelden (of premies) van productie kan een nieuwe koppeling met bijvoorbeeld landschap- en natuurdoelen worden gemaakt (Rougoo et al., CLM/LEI, 2010). Belangrijk bij een 'vermaatschappelijking' van de toeslagen is de keuze van gebieden die aanspraak kunnen maken op (extra) toeslagen (Berkhout et al., 2010). Maar er kan ook geld worden benut voor versterking van concurrentiekracht en duurzaamheid van de landbouw (beleidsdoel 1 van de *Houtskoolschets*, LNV, 2008). In het geval de 'vermaatschappelijking' niet wordt doorgevoerd, mag worden verwacht dat de toeslagen 'geregionaliseerd' worden. Gelijke toeslagbedragen per hectare ('flat rate') komen dan in de plaats van de individueel bepaalde. Dit kan leiden tot een duidelijke verlaging van de toeslagen voor vooral veel melkveehouders (zie hoofdstuk 2);
- voor de akkerbouw een afbouw van de Europese ondersteuning via het zetmeelbeleid (2012). Mogelijk wordt ook het suikerbeleid (na 2015) verder afgebouwd, nadat er al vanaf 2006 aanpassingen (prijzverlaging en dergelijke) zijn doorgevoerd;
- voor de gehele agrarische sector is nog een onzekere factor het internationale handelspolitieke overleg (WTO). Afronding van de al jaren lang lopende Doha-ronde kan inhouden dat de in- en uitvoer van producten vrijer wordt. De Europese bescherming van landbouwmarkten wordt dan verder verlaagd en de exportsubsidies van de EU gaan dan verdwijnen. Prijzen van landbouwproducten kunnen hierdoor mogelijk meer gaan schommelen (de laatste jaren zien we overigens al veel grotere melkprijs en graanprijsfluctuaties dan in het verleden) en mogelijk neemt de invoer van varkens- en pluimvee-producten uit bijvoorbeeld Latijns-Amerika (Brazilië en dergelijke) dan toe. Een en ander verscherpt de concurrentie voor de landbouw. Bedrijven met een hoger kostenniveau, bijvoorbeeld door de omstandigheden of productievoorwaarden in en gebied, komen dan eerder in problemen;
- voor de varkens- en pluimveehouderij is de afschaffing van de dierrechten voorzien (in 2015). Voor de veehouders die de productie dan willen uitbreiden vervallen de kosten van deze rechten. Potentieel stoppende varkens- en pluimveehouders zullen hierdoor, nu de rechten nog geld opleveren (dus nog de mogelijkheid geeft van een soort warme sanering), wellicht eerder deze tak afstoten;
- de derogatie voor Nederland in het kader van de Europese nitraatrichtlijn is in 2010 door de Europese Commissie met vier jaren verlengd. Dit houdt in dat er meer stikstof uit rundermest op grasland mag worden gebruikt

(250 in plaats van 170 kg). Niet zeker is of er ook een verlenging over 4 jaar zal zijn; dit hangt af van de uitkomsten van de milieuanalyses. De derogatie bepaalt mede de mestafzetruimte voor de gehele veehouderij, dus ook voor de varkenshouders. Verwacht mag worden dat de gebruiksnormen voor stikstof en fosfaat geleidelijk verder worden aangescherpt (het mestbeleid wordt dus strenger);

- er zal, onder invloed van de maatschappelijke discussies, waarschijnlijk nog meer worden ingezet op verduurzaming van de land- en tuinbouw (milieu, welzijn, energiegebruik en dergelijke). Niet duidelijk is of Nederland steeds in de pas wil lopen met de eisen van de EU op bijvoorbeeld het gebied van welzijn dieren (voorbeeld huisvestingeisen varkens) of hierin een 'voorsprong' wil nemen. De Nederlandse varkenshouderij is gevoelig voor de maatregelen op dit vlak (Baltussen et al., 2010). Overigens kunnen ook in ketenverband verdergaande afspraken worden getroffen, ofwel bovenwettelijke eisen worden gesteld, met het oog op de marktpositie van de producten;
- onzekerheid geldt ook over de voortgang van het circa 10 jaar geleden ingezette Reconstructiebeleid voor de intensieve veehouderij. Na de discussies name in de provincie Noord-Brabant (Burgerinitiatief) over 'megastallen' en dergelijke is niet (in alle gevallen) helder wat de mogelijkheden zijn voor nieuwvestiging of uitbreiding en dergelijke van varkens en pluimveebedrijven. Zo is de vraag of de verschillende provincies één gemeenschappelijke lijn zullen hanteren of moet met verschillen worden rekening gehouden. In Overijssel worden, in het kader van de Omgevingsvisie (2009) de mogelijkheden van agro productieparks onderzocht. Deze bieden overigens ook ruimte voor andere dan intensieve veehouderijbedrijven. Buiten de LOG's (Landbouw Ontwikkeling Gebieden) bieden de verwevingsgebieden overigens ook nog vrij veel ruimte om bedrijven uit te breiden (tot 1,5 ha per bouwblok).

Onduidelijkheid respectievelijk onzekerheid is er ook over de rol van de overheid wat betreft het stimuleren en financieel ondersteunen van ontwikkelingen. Mede door de kredietcrisis zal de overheid de komende jaren naar verwachting sterk gaan bezuinigen. Dat geldt in Nederland en ook andere landen, waardoor het ook een effect heeft op de financiële ruimte van de EU. De vraag hierbij is welke effecten heeft een bezuinigingsbeleid voor bijvoorbeeld de stimulansen voor investeringen in duurzame productiesystemen (Stallen en dergelijke), de (mede)financiering van onderzoek en innovatie en de (Europese)

bedrijfstoeslagen. Over de oriëntatie van het GLB vanaf 2013 zal de Europese Commissie eind 2010 nog een Mededeling uitbrengen.

3.3.4 Maatschappelijk draagvlak

De indeling van drijvende krachten in vraag, aanbod en overheidsbeleid is geplaatst in een brede maatschappelijke context (zie figuur 3.1). Dat houdt dus al in dat het draagvlak van de samenleving essentieel is voor ontwikkelingen in de agrosector. In voorgaande beschrijvingen is dat in verschillende voorbeelden terug te vinden. Enkele ervan zijn:

- de keuze van de consument bij de aankoop van bijvoorbeeld vlees, tegen de laagste prijs of voor een wat hogere prijs om kosten van een diervriendelijkere huisvesting en dergelijke te compenseren of voor gangbare dan wel biologische producten;
- de houding van de burger wat betreft het al dan niet toelaten van grote(re) stallen in het algemeen of in bepaalde gebieden;
- het al dan niet toestaan van bepaalde technologieën (biotechnologie) of producten als resultaat ervan (genetisch gemodificeerde gewassen: soja, mais, veevoeders en dergelijke).

4 Toekomst landbouw Overijssel

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geeft aan de hand van al eerder verricht onderzoek zicht op de ontwikkeling van de landbouw op langere termijn, eerst tot 2020 en vervolgens met een vergezicht verder dan het jaar 2020. In paragraaf 4.2 wordt ingegaan op de ontwikkeling tot 2020, vooral aan de hand van wat als meest waarschijnlijke beleid wordt gezien. In paragraaf 4.3 en 4.4 gaat het om de ontwikkeling op langere termijn, een doorkijk tot 2040. In deze paragrafen zijn de perspectieven voor de land- en tuinbouw op geschetst aan de hand van de uitkomsten van vier scenario's. Hierin gaat het om de mogelijkheden in meer algemene zin voor de agrarische bedrijven.

4.2 Landbouw richting 2020

Aan de hand van de studie over de perspectieven van de landbouw (Silvis et al., 2009) is het mogelijk zicht te geven op de ontwikkeling van de landbouw tot 2020. Hierbij is uitgegaan van het beleid zoals in grote lijnen is geschetst in paragraaf 3.3.3. Essentiële punten daarin voor de landbouw zijn afschaffing van de melkquotering en verlenging van de derogatie in het mestbeleid. Voor de EU wordt verder uitgegaan van de huidige lijnen in de hervorming van het GLB, zoals geleidelijke afbouw van ontkoppelde bedrijfstoelagen. Voor het Nederlandse beleid is de geleidelijke aanscherping van mestnormen en andere regels in verband met duurzame productie een uitgangspunt.

Wat betekenen deze voor de mogelijkheden in de toekomst per sector en daarbinnen voor het doorsneebedrijf? Het gaat uiteraard te ver om de mogelijkheden voor elk individueel bedrijf aan te geven. Wel kan in grote lijnen voor de gehele sector en per bedrijfstak in de (Overijsselse) land- en tuinbouw het volgende worden gesteld.

Per jaar blijft het aantal *land- en tuinbouw*bedrijven met ongeveer 3% afnemen. In de periode tot 2020 daalt het dan met meer ongeveer 30% ten opzichte van 2009. In sommige sectoren is de daling forser, bijvoorbeeld in de melkveehouderij en de intensieve veehouderij. Hier halveert het aantal mogelijk in ruim 10 jaar tijd. Minder fors daalt het aantal akkerbouw- en overige veehouderij-

bedrijven. Bedrijven die stoppen met het houden van melkvee of van varkens, blijven namelijk vaak nog als (klein) akkerbouwbedrijf of graasveebedrijf met vleesvee, schapen en dergelijke doorgaan.

De *melkveehouderij* krijgt bij afschaffing van de melkquota (vanaf 2015) extra mogelijkheden voor ontwikkeling. In Nederland zal er - gezien de hoge prijzen van melkquota - direct gebruik worden gemaakt van de expansiemogelijkheden. Nederland (en Noordwest-Europa) is binnen de EU een gunstig gebied voor de melkveehouderij. In Nederland zou de melkproductie met circa 15% kunnen toenemen tot 2020 (Silvis et al., 2009). In Overijssel zijn er, mede door de beperkingen ten aanzien van natuur en landschap en de verkavelingssituatie (zie ook hoofdstuk 2) in een aantal gebieden en het aanscherpen van het mestbeleid, iets minder mogelijkheden voor uitbreiding van de melkplas dan in andere provincies, bijvoorbeeld in het noorden van Nederland en in Zeeland.

Uitbreiding van de melkveehouderij heeft effecten op de grondmarkt (concurrentie voor de akkerbouw en overige veehouderijbedrijven) en de mestmarkt (voor vooral de varkenshouderij). Een geleidelijke uitbreiding van de melkproductie in Overijssel kan plaatsvinden met in totaal ongeveer het zelfde aantal of iets minder koeien dan er nu zijn. Per bedrijf zal er wel sprake zijn van een forse toename, tot 2020 zelfs mogelijk een verdubbeling van het aantal koeien ten opzichte van 2005.

De gemiddelde omvang van de melkveestapel gaat van circa 60 naar ongeveer 120 stuks. Uiteraard is er ook in 2020 een flinke spreiding in de grootte van de bedrijven; bedrijven met enkele honderden koeien zijn geen uitzondering. Mogelijk zullen de meeste melkkoeien nagenoeg het gehele jaar op stal gehouden worden en dus, in tegenstelling tot jongvee en vleeskoeien, niet meer in de wei te zien zijn. De overgang van beweiding naar permanente stalvoeding heeft te maken met onder meer de dan betere mogelijkheden voor het mineralenmanagement en dan beter in te passen gebruik van melkrobots. Ook de verkavelingssituatie kan een belangrijk aspect zijn; voor beweiding is de omvang van de huiskavel belangrijk. Door de voorziene schaalvergroting in de melkveehouderij kunnen natuurwaarden onder druk komen. Een aantal melkveehouders zal dan namelijk niet langer of minder geneigd zijn afspraken aan te gaan voor (aangepast) graslandbeheer en dergelijke.

Melkveehouderij: mening uit de praktijk

- De melkprijs zal een bepalende rol spelen in het economisch perspectief melkveebedrijven. De inkomensschommelingen nemen toe, met grote verschillen tussen bedrijven. Melkveehouders worden zich in toenemende mate bewust van de schommelingen in resultaten en inkomens.
- De splitsing tussen grote en kleine bedrijven in gerealiseerde cashflow zal verder toenemen.
- Er komt meer aandacht voor gedifferentieerde melkstromen.
- Natuur en milieu (ammoniak) brengen belangrijke beperkingen met zich mee voor de ontwikkeling van de Overijsselse melkveehouderij. Relatief veel boeren (met name rond Natura 2000/EHS) zijn sceptisch over bijvoorbeeld Natura 2000: 'Je kunt als ondernemer wel vergoedingen ontvangen, maar in feite koop je achterstand!' (als gevolg van de beperkingen rond bedrijfsontwikkeling van de agrarische tak). Vooral Natura 2000, met in Overijssel veel gebieden, heeft impact. In meerdere van deze gebieden zit bedrijfsontwikkeling al 4 à 5 jaar op slot.
- Er is aandacht nodig rond samenwerking tussen landbouw en natuur. De provincie kan een rol spelen.
- Beleidskader 2000 (op basis van saldobepaling) van provincie heeft geen positieve invloed op bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie van de melkveehouderij in Overijssel (ten opzichte van andere provincies).
- Doordat quotering er in 2015 af gaat, worden er door veel melkveehouders allerlei plannen doorgerekend. Dit getuigt van ondernemerschap.
- In het nieuwe GLB-beleid neigt men naar een opslag per hectare, aangevuld met beloningen voor maatschappelijke diensten, weidegang, enzovoort. Hierin liggen mogelijkheden voor de Overijsselse melkveehouderij (zie ook LEI/CLM onderzoek in 2010). Belangrijk is een goede overgangstermijn (bijvoorbeeld 7 jaar).
- Zorg ook dat de 2e pijler (POP) efficiënter wordt ingevuld. Integreer benodigde investeringen op bedrijven (rond bijvoorbeeld modernisering en verduurzaming) op een efficiënte wijze met wet- en regelgeving en subsidies/fiscale prikkels. Ook de provincie speelt hierin een rol.
- De grondmobiliteit is een knelpunt. 'We moeten meer naar een systeem van boermobiliteit!' In een aantal regio's in Overijssel (zoals Twente, Salland) zijn de grondprijzen hoog. Dit heeft een remmend effect op bedrijfsontwikkeling.
- In Overijssel staat het vakmanschap bij veel agrariërs centraal. Wel is er bij velen toenemende aandacht voor ondernemerschap, maar dit kan onder andere via cursussen en dergelijke worden versterkt (ook een rol voor de provincie). Ook in Overijssel bevinden zich sterke ondernemers in de melkveehouderij.

-

Melkveehouderij: mening uit de praktijk (vervolg)

- De biologische bedrijven zijn niet sterk vertegenwoordigd in Overijssel. Dat komt mede omdat je hiervoor extensievere bedrijfsvoering nodig hebt. Daarnaast wordt het steeds moeilijker je te onderscheiden als biologisch bedrijf, gezien de ontwikkelingen (gestelde eisen) op gangbare bedrijven.
- De samenwerking tussen ondernemers kan nog worden versterkt. Dit zal mede afhangen van de noodzaak (inkomensontwikkeling), maar is ook een cultuuraspect.
- Of er richting 2020 nog voldoende geschoold personeel beschikbaar is, is een aandachtspunt (opleidingsaanbod in de provincie en aangrenzende regio's is belangrijk).

Bron: Interview met J. Brandsma, lid van de provinciale vakgroep melkveehouderij LTO-Noord.

De *varkens- en pluimveehouderij* krijgen te maken met meer concurrentie op de afzetmarkten en op de mestmarkt. Bij de voorziene groei van de melkveehouderij zal de pluimveehouderij, die mest gemakkelijker kan exporteren of verbranden, hier veel minder last van hebben dan de varkenssector. Voor leg-hennenhouderij wordt dan ook enige groei van het totale aantal kippen voorzien, maar het aantal varkens (fokvarkens en vleesvarkens) en ook het aantal vleeskuikens zal afnemen. De reden hiervan is onder meer dat varkens- en pluimveebedrijven in veel gevallen forse bedragen moeten investeren om veranderingen door te voeren op het gebied van milieu (terugbrengen van emissies ammoniak en fijnstof) en huisvesting (verbetering welzijn dieren door meer ruimte te bieden). Veel bedrijven zullen echter uit financieel oogpunt geen ingrijpende investeringen willen of kunnen doen en worden de komende jaren beëindigd (Baltussen et al., 2010a). Bedrijven die wel aangepast zijn of worden aan de maatschappelijke eisen en zich (individueel of in ketenverband) met hun product op de markt weten te onderscheiden, hebben de beste perspectieven. Zij kunnen bij uitbreiding van de productie voordeel hebben van de beëindiging van het systeem van dierrechten, zoals deze is voorzien in 2015. Niettemin zal er geen uitbreiding van de varkensstapel in Nederland volgen bij afschaffing van de dierrechten (Baltussen et al., 2010b). De perspectieven van de intensieve veehouderij lijken nog sterker dan momenteel al geldt onder invloed te gaan staan van het ruimtelijke beleid ('vestigingsplaatsbeleid'). Overijssel kan aantrekkelijk zijn omdat de infrastructuur voor de intensieve veehouderij aanwezig is (toelevering, mengvoeders, slachterijen, handel, enzovoort).

Het aantal intensieve veehouderij bedrijven zal in 2020 minder dan de helft zijn van het aantal in 2005 (Silvis et al., 2009). Binnen de varkenshouderij daalt het aantal vleesvarkensbedrijven waarschijnlijk het sterkst. Van de fokvarkensbedrijven en de gesloten varkensbedrijven zal een groter deel gecontinueerd

worden. Deze bedrijven zijn gemiddeld al duidelijk groter dan de vleesvarkens-bedrijven. Het houden van fokvarkens vergt meer vakmanschap. Dit past goed binnen de kennisintensieve Nederlandse landbouw;

Varkenshouderij: mening uit de praktijk

- Het aantal combinatiebedrijven (melkveehouderij met varkens) is sterk afgenomen. Velen hebben verder geïnvesteerd in varkens om de rentabiliteit van het bedrijf te verhogen via twee volwaardige combinaties. Dit is mede nodig in verband met inkomensspreiding. Op meerdere van deze gecombineerde bedrijven is bijstak vleesvarkens verdwenen en is een gespecialiseerd varkensbedrijf met vooral zeugen ontstaan.
- Veel van de kleinere (gecombineerde) bedrijven zijn nevenberoepers geworden, vaak onder druk van de milieuproblematiek (ammoniak).
- Mede door de crisis vinken banken steeds meer af! (inbouwen van normen voor het afdekken van risico's). Er wordt nu minder ingespeeld op slechte jaren (van de varkenscyclus) bijvoorbeeld via het stopzetten van aflossingen. Er is minder flexibiliteit rond de financiering ontstaan.
- De varkenshouderij heeft sinds de MKZ-crisis vanaf 2000 weinig topjaren meer gehad. Er zijn na 2000 veel bedrijfsaanpassingen gemaakt, onder andere rond groepshuisvesting, met bijkomende verhoging hypotheek. Door het ontbreken van topjaren gaat de kop van de hypotheek er niet af en blijft de financiering (te) zwaar wegen. Veel bedrijfsaanpassingen leiden immers niet tot een directe verhoging van de cashflow. De onzekerheid onder varkenshouders is groot, gezien de verplichte investeringen tot en met 2013. Piekjaren heb je financieel gezien nodig!
- Mede ook door koppeling van voerprijzen aan energieprijzen, zijn de marges (te) krap. Dit heeft geleid tot een beëindigingsversnelling, die door zal zetten.
- Het verplaatsen naar een LOG-gebied loopt nog niet zo. Ook de zittende bedrijven in een LOG maken gebruik van wet- en regelgeving om bezwaar te maken tegen instromers en te kiezen voor bedrijfsontwikkeling van hun eigen bedrijf (nieuwe instromer als buur kan bedreiging zijn). De bezwaren komen dus niet alleen van burgers.
- Een ondernemer wil voor de langere termijn zekerheid. Veel ondernemers zitten nu in een doorlopend proces van onzekerheid. Zeker rond de vele Natura 2000-gebieden in Overijssel. Als bijvoorbeeld de norm wordt gesteld dat binnen bijvoorbeeld 5 km van deze gebieden geen verdere ontwikkeling van de sector plaatsvindt, dan is bedrijfsontwikkeling bijna niet mogelijk (geldt ook voor aantal LOG's).
- Er is animo onder jongeren voor opvolging, maar hoever krijg je ze gezien de onzekerheden en verplichte investeringen met bijkomende financieringsverplichtingen?

Varkenshouderij: mening uit de praktijk (vervolg)

- Verbinding tussen natuur en landbouw. Er zijn een aantal pilots die gekenmerkt worden door vaak langdurige processen, met veel procedures en onzekerheden.
- De aangehouden scheiding in Overijssel tussen landbouw(grond) en natuur (EHS, verschrapping grond) is vrij sterk. Een meer geleidelijke schaal tussen landbouwgrond en natuur is aan te bevelen, zodat agrariërs vaker natuurbeheer met agrarische productie kunnen combineren.
- Er is meer inzicht nodig in de voor-en nadelen van veranderend beleid voor milieu, landschap, maatschappij en bedrijfs perspectief. Zoek meer de samenhang en speel daar als overheid bij beleidsbepaling meer op in (bijvoorbeeld bij de dieren op stal of in de wei). Zorg dus voor een goede afstemming met betrokken partijen in het proces van beleidsvoorbereiding.
- Er komt meer concurrentie op mestmarkt tussen de melkvee- en varkenshouderij. Dit brengt onzekerheid met zich mee. De varkenssector vraagt meer flexibiliteit van overheden rond vergunningverleningen tijdens het zoekproces naar oplossingen rond mestbewerking of -verwerking. Een situatie van nauwelijks vergunningen verlenen voor kwalitatief goede projecten stoot af, en bevordert niet de innovatie.
- Indien dierrechten komen te vervallen is het belangrijk dat dit kapitaal terecht komt in technische verbeteringen (stalaanpassingen, zoals vereist) en niet in de ammoniak!
- Contact met burgers/consument is een toenemend aandachtspunt voor de sector (onder andere initiatief tussensegment).
- Vakmanschap is in doorsnee goed, maar opleidingen/cursussen op een breed terrein blijven welkom.
- Ruilverkaveling vindt plaats, maar is veelal een (te) lang proces.
- De ontwikkeling van megabedrijven in Overijssel zal naar verwachting richting 2020 geen grote sprong maken.
- Een overheid, met kennis en belangstelling voor landbouw, moet vooral duidelijkheid geven (onder andere rond invulling GLB) en zorgen voor consistent beleid. Ondernemers hebben voor bedrijfsontwikkeling grote behoefte aan zekerheid. Stalaanpassingen doe je voor een langere periode.

Bron: Interview met A. Bouwmeester, lid van de provinciale vakgroep varkenshouderij LTO-Noord.

De *akkerbouw* verliest terrein aan de melkveehouderij door de afschaffing van de melkquota. De teelt van zetmeelaardappelen en suikerbieten wordt minder aantrekkelijk door de verandering in het EU-beleid. Meer perspectief hebben gewassen met een hogere toegevoegde waarde, zoals consumptieaardappelen,

groenten en andere tuinbouwgewassen. De oppervlakten hiervan zullen kunnen groeien, wanneer de betreffende producten een goede marktpositie kunnen verwerven. Een deel van de akkerbouwbedrijven zal omgezet worden in melkveebedrijven. De teelt van snijmais zal waarschijnlijk een vrij stabiel areaal omvatten. Voor een deel vindt dat niet plaats op veehouderijbedrijven. De werkzaamheden rond de teelt en de oogst van het gewas worden voor een belangrijk deel door loonwerkbedrijven gedaan;

De *tuinbouw* heeft in beginsel de beste perspectieven, vooral op het gebied van de sierteelt (bloemen, planten, bomen, bollen). De vestiging van de boomteelt ondervindt overigens momenteel (planologische) bezwaren in enkele gemeenten binnen de provincie. Overijssel kent echter nog weinig tuinbouw en heeft geen Greenports en dergelijke voor het stimuleren van de vestiging van de tuinbouw. Een en ander sluit niet uit dat er op langere termijn meer tuinbouwbedrijven komen in Overijssel. Deze kunnen gebruik maken van de infrastructuur (kennis, handel, toelevering) die elders in Nederland is ontwikkeld. Van belang is nog wel de arbeidsvoorziening; zijn er voldoende ook gekwalificeerde mensen in de regio voor dergelijke teelten.

Voor *verbrede of multifunctionele* landbouw zijn er in principe nog mogelijkheden voor enige groei. In een aantal gebieden van de provincie zijn er kansen voor groene diensten (natuur en landschapsbeheer en dergelijke); dit is overigens afhankelijk van de betaling door de overheid voor deze collectieve diensten (Rougoor et al., 2010).

Ook voor recreatieve diensten (dag en verblijfsrecreatie) zijn er groeimogelijkheden; samenwerking met bijvoorbeeld gemeenten kan hierbij een stimulans geven. Voor een deel worden deze kansen al benut (zie hoofdstuk 2), maar er kan meer. Vrij breed zijn er, afhankelijk van de financiering, ook mogelijkheden voor bijvoorbeeld het meer dan nu aanbieden van zorg op landbouwbedrijven. Een toename van de directe verkoop vanaf het landbouwbedrijf van eigen (streek)producten en dergelijke past ook bij het beeld van de Overijsselse landbouw en zijn omgeving. De vraag is wel of op een aantal van de bedrijven met verbredingsactiviteiten de agrarische productie nog van belang blijft; de verbredingstak kan soms zo dominant worden (en zo veel inzet van arbeid vergen) dat de agrarische productie (geleidelijk) op de achtergrond raakt en verdwijnt.

4.3 Doorkijk naar 2040

Scenario's van Planbureaus

Voorgaande analyse van de perspectieven van de Overijsselse landbouw tot 2020 gaat uit het momenteel meest waarschijnlijk geachte beleid. Hierin is verdergaande liberalisering een belangrijk uitgangspunt (Silvis et al., 2009). Er is in die studie dus doorgerekend met één referentiescenario.

Bij een verkenning van een nog langere termijn, bijvoorbeeld tot 2030 of zelfs 2040, is het echter niet langer goed te verantwoorden om van slechts een scenario uit te gaan. De onzekerheden op langere termijn zijn zodanig groot dat het beter is meer varianten door te rekenen. In het navolgende gaan we verder in op een studie van de Nederlandse Planbureaus (CPB et al., 2006). Vooraf zij opgemerkt dat het referentiescenario in Silvis et al. het meest overeenkomt met het scenario Global Economy in de studie van de Planbureaus.

De Nederlandse Planbureaus hebben enkele jaren geleden nagegaan hoe Nederland zich de komende tientallen jaren kan ontwikkelen en welk krachten die ontwikkeling het meest zullen beïnvloeden. Vooral is getracht in kaart te brengen wat de mogelijke veranderingen kunnen betekenen voor de fysieke leefomgeving: de omgeving waar toekomstige generaties leven, wonen en werken. De analyses zijn uitgevoerd aan de hand van een aantal thema's waaronder landbouw, milieu, natuur en water. Rekening is gehouden met onzekerheden door uit te gaan van een viertal scenario's: Global Economy, Strong Europe, Transatlantic Market en Regional Communities. De verschillen tussen deze scenario's bestaan uit de mate van samenwerking tussen landen/gebieden in de wereld en de mate van sturing door de overheid (figuur 4.1). De scenario's leveren een verschillende mate van economische groei op; het eerste scenario biedt de meeste kansen voor verdere groei van de economie in Nederland. In grote lijnen is de uitkomst van de studie dat:

- de druk op de leefomgeving door een groeiende behoefte aan wonen, werken en mobiliteit geleidelijk na 2020 afvlakt, vooral door de geringere bevolkingsgroei (en krimp in een aantal gebieden). Zo neemt de behoefte aan (nieuwe) bedrijventerreinen en woningen af. De vermindering van het areaal landbouwgrond kan hierdoor geringer worden. Tot 2040 zal circa 10 à 15% van het huidige Nederlandse landbouwareaal een andere functie krijgen (CPB et al., 2006, p. 10). Het tempo van onttrekking van grond aan de landbouw is afhankelijk van het scenario (tabel 4.1);

- het landschap minder aantrekkelijk wordt door wat 'monofunctionele schaalvergroting' wordt genoemd en ook door agrarische nevenactiviteiten, recreatievoorzieningen en verdere verstedelijking;
- klimaatverandering een hardnekkig probleem oplevert met verhoogde risico's voor overstromingen.

Voor de landbouw stelt de studie onder meer dat, onder invloed van het EU-beleid, schaalvergroting en specialisatie doorgaan. Bij liberalisatie van de landbouwmarkt en afschaffing van de melkquotering, zie ook hoofdstuk 3, zal de melkveehouderij (incl. de teelt van voedergewassen) fors groeien ten koste van de akkerbouw. De spanning met milieu en landschap neemt dan volgens de Planbureaus toe. De biodiversiteit in het agrarische gebied gaat verder achteruit, zeker bij een landbouw, die intensiever en grootschaliger wordt. Dit geldt vooral voor weidevogels. Bij een sterk Europees milieubeleid vermindert de milieudruk door stikstof en zure depositie op bestaande natuurgebieden, waardoor deze zich deels kunnen herstellen. Verdroging blijft wél een probleem voor de natuur.

Als de overheid de huidige inkomenstoelagen in de landbouw omvormt tot een effectief stelsel van beloning voor groene diensten, zal dat de landschappelijke kwaliteit en de biodiversiteit in cultuurlandschappen ten goede komen. Met de presentatie van de *Houtskoolschets* (2008) heeft het kabinet Balkenende een stap in die richting gezet. Echter, onduidelijk is of volgende regering(en) die lijn volgen en of de EU ruimte zal willen geven voor een dergelijke specifieke besteding van de financiële middelen.

Figuur 4.1 De vier Planbureauscenario's in het kort

Strong Europe	Global Economy
Mondiale handel met milieurestricties Effectief grensoverschrijdend milieubeleid	Mondiale vrijhandel en afschaffing van quotaregelingen Geen effectief grensoverschrijdend milieubeleid
Inwoners 2040 18,9 mln. BBP/hoofd (2001 = 100) 156 <i>Ontwikkelingen in 2002-2040</i> Areaal landbouw -15% Areaal glastuinbouw -15% Aantal melkkoeien -5% Aantal varkens -55% Volume toegevoegde waarde +10% NH ₃ -emissie -30%	Inwoners 2040 19,7 mln. BBP/hoofd (2001 = 100) 221 <i>Ontwikkelingen in 2002-2040</i> Areaal landbouw -15% Areaal glastuinbouw +60% Aantal melkkoeien +25% Aantal varkens -5% Volume toegevoegde waarde +90% NH ₃ -emissie +15%
Regional Communities	Transatlantic Market
Handelsblokken en importheffingen blijven gehandhaafd Effectief (nationaal) milieubeleid	Handelsblokken en continuering huidig landbouwbeleid; quota iets verruimd Geen sterk milieubeleid
Inwoners 2040 15,8 mln. BBP/hoofd (2001 = 100) 133 <i>Ontwikkelingen in 2002-2040</i> Areaal landbouw -10% Areaal glastuinbouw -45% Aantal melkkoeien -15% Aantal varkens -55% Volume toegevoegde waarde -5% NH ₃ -emissie -30%	Inwoners 2040 17,1 mln. BBP/hoofd (2001 = 100) 195 <i>Ontwikkelingen in 2002-2040</i> Areaal landbouw -15% Areaal glastuinbouw +5% Aantal melkkoeien -5% Aantal varkens -5% Volume toegevoegde waarde +30% NH ₃ -emissie +5%

Tempo van verandering neemt af

De Planbureaus stellen dat liberalisering van het landbouwbeleid - de huidige hoofdstroom in de beleidsontwikkeling - zal leiden tot minder en grotere bedrijven, grootschalige bedrijfsgebouwen en meer glastuinbouw. Ook wordt door de Planbureaus gesteld dat die ontwikkelingen veel minder snel zullen gaan dan de afgelopen 40 jaar. Dat hangt voor een deel samen met de geringere groei respectievelijk krimp van de bevolking in de scenario's. Deze krimpverschijn-

selen zullen zich vooral de komende jaren voordoen in bepaalde gebieden van Nederland (Noordoosten, Limburg, Zeeland).

Tegelijkertijd zullen volgens de Planbureaus oprukkende stadsranden de openheid van het platteland verminderen. Ook de rest van het landelijk gebied zal door nieuwe recreatieve voorzieningen en agrarische nevenactiviteiten steeds meer worden gebruikt en bezocht door mensen uit de steden. Bij afnemende bevolkingsgroei kunnen plattelandsdorpen in de meer perifeer, dus verder van de grotere steden gelegen landelijke gebieden het echter moeilijk krijgen, bijvoorbeeld doordat voorzieningen verdwijnen.

De hoeveelheid natuur groeit door aanleg van de EHS en van groene recreatiegebieden. De kwaliteit van deze natuur en van het landschap dat zo ontstaat, hangt vooral af van de ruimtelijke inrichting.

Ontwikkeling land- en tuinbouw

De scenario's laten een sterk uiteenlopend beeld zien voor de lange termijn ontwikkeling van de land- en tuinbouw (tabel 4.1). Echter, in alle gevallen zal de groei van de productie kleiner zijn dan in het verleden; vooral in de jaren 1950-1990 was er een sterke expansie van de productie. Door de jaren heen groeide de sierteelt het meest; de markt voor sierteeltproducten is niet zo snel verzadigd als van voedingsmiddelen. De veehouderij groeide vooral tot in de jaren '80. Toen werden maatregelen getroffen: quotering in de melkveehouderij en het mestbeleid vooral om de intensive veehouderij te beteugelen. De groei van de productie was mede mogelijk door arbeidsbesparende en opbrengstverhogende technologieën toe te passen.

In het meest liberale scenario (Global Economy) ziet het CPB et al. tot 2040 nog wel mogelijkheden voor een forse toename van de melkveestapel en de glastuinbouw. In de andere scenario's daalt het aantal melkkoeien licht dan wel sterker; in het geval van Regional Communities spelen marktbescherming (via quotering) en bescherming van het milieu (via sturend beleid van ge- en verboden en heffingen) een belangrijke rol. In dit stringente scenario zal de glastuinbouw en de varkensstapel ongeveer halveren. Het (meer dan) halveren van de varkensstapel is overigens ook de uitkomst van het scenario Strong Europe. Milieubeleid vormt en dan internationaal verband in onder meer het handelsbeleid, een belangrijk aspect van dit scenario.

Met de in alle scenario's voorziene geringere toename van de agrarische productie gaat samen dat de agrarische werkgelegenheid veel sterker zal afnemen dan tot dusver. In alle vier scenario's is de daling ruim 2% per jaar ten opzichte van een vermindering met 0,6% in de jaren tachtig en negentig. De

werkgelegenheid in de landbouw zou de komende decennia (tot 2040) met 50 tot 65% verminderen.

Gesteld wordt dat een steeds groter deel van de toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw (in Nederland) wordt gerealiseerd op een kleine oppervlakte, namelijk door de (glas)tuinbouw en de intensieve veehouderij. Voor de agrarische sector in Overijssel echter waarin de melkveehouderij een dominante rol heeft is dat niet of veel minder aan de orde.

Tabel 4.1 Enkele uitkomsten scenario's Welvaart en Leefomgeving (2006)				
	Global Economy	Strong Europe	Transatlantic Market	Regional Communities
Niveau in 2040				
<i>Demografie en economie</i>				
Inwoners	19,7 mln.	18,9 mln.	17,1 mln.	15,8 mln.
Aantal huishoudens	10,1 mln.	8,6 mln.	8,5 mln.	7,0 mln.
BBP/hoofd (2001 = 100)	221	156	195	133
Vergrijzing (aandeel 65+ in bevolking)	23%	23%	25%	25%
<i>Landbouw</i>				
(ontwikkeling ten opzichte van 2001)				
Areaal landbouw	-15%	-15%	-15%	-10%
Areaal glastuinbouw	+60%	-15%	+5%	-45%
Aantal melkkoeien	+25%	-5%	-5%	-15%
Aantal varkens	-5%	-55%	-5%	-55%
Mutaties per jaar in %				
<i>Productievolume</i>				
(toegevoegde waarde)				
Landbouw				
Groei per jaar				
(1980-2001: 3,0%)	1,6	0,2	0,6	0,1
<i>Werkgelegenheid</i>				
Landbouw				
(1980-2001: -0,6%)	-2,1	-2,5	-2,4	-2,5
NH ₄ -emissie				
Bron: CPB et al. (2006).				

4.4 Beschouwing

Het voorgaande laat aan de hand van een verkenning door de Planbureaus zien dat de toekomst van de landbouw op basis van verschillende scenario's sterk uiteenlopend kan worden ingekleurd. Hieraan gekoppeld is de vraag interessant hoe bedrijven er in de toekomst uit kunnen zien.

Ondernemingsvormen

Afhankelijk van het toekomstscenario kan volgens de studie van Poppe et al., 2009 (zie ook bijlage 7) een bepaalde wijze van landbouw bedrijven dominerend worden. In die zin is het interessant kennis te nemen van de volgende twee door Poppe et al. genoemde 'extreme ondernemingsvormen':

1. het productie of commodity-model en
2. het dienstenmodel.

In het eerste model is het landbouwbedrijf een productiebedrijf, waarin het inkomen wordt verdiend met producten als melk, aardappelen, groenten, enzovoort, die tegen zo laag mogelijke kostprijs aan multinationals in de voedingsmiddelenindustrie worden geleverd. Het bedrijf is dan vooral gericht op productie voor de exportmarkten. Landschap is een (gratis) bijproduct dat aandacht van de ondernemer krijgt omdat het draagvlak voor de sector genereert (ofwel om te vermijden dat de samenleving beperkingen oplet aan de productie voor de internationale markt). In dit model zijn de bedrijven fors van omvang met honderden hectare en als het gaat om melkvee met honderden koeien.

In het dienstenmodel is de rol van het landbouwbedrijf vooral die van leverancier van diensten, zoals horeca, zorg, landschap, waterberging. De afnemers zijn dan consumenten en (regionale) overheden. Het bedrijf is vooral gericht op de bevolking en belanghebbenden in de omgeving. Het traditionele (of oorspronkelijke) landbouwproduct (melk of aardappelen, enzovoort) is dan een nevenproduct, dat bij voorkeur als vers streekproduct (mogelijk biologisch geteeld) wordt aangeboden op dat bedrijf. In agrarisch opzicht kunnen deze bedrijven vrij klein zijn; 25 ha is al vaak voldoende. De inzet van arbeid en kapitaal zit voor een belangrijk deel in de diensten en dus veel minder in de (feitelijke) landbouwproductie.

Discussie

Het merendeel van de huidige landbouwbedrijven past qua benadering en doel, maar duidelijk afgezien van de omvang, in het stramien van 'productiebedrijf'.

Er wordt immers vooral voor de internationale markt geproduceerd en in die context zijn lage productiekosten een maatstaf om op langere termijn als levensvatbaar bedrijf te blijven bestaan. Het 'dienstenbedrijf' bestaat vrijwel alleen nog bij uitzondering in de Nederlandse resp. de Overijsselse landbouw. Bij een productiewaarde van de (primaire) Nederlandse land- en tuinbouw van circa 22 mld. euro ligt de waarde van de productie van multifunctionele activiteiten op 300 tot 400 mln. euro¹, dus op 1,5 tot 2% (Roest et al., 2010). Met een ruimere definitie van verbreding komt het aandeel op krap 5% van de opbrengsten (Berkhout en Van Bruchem, 2010, p. 175), maar in Overijssel zal dat eerder lager dan meer zijn (zie ook hoofdstuk 2).

Dit maakt duidelijk dat, ook al neemt de betekenis van verbreding (diensten dus) de komende jaren waarschijnlijk verder toe, het nog erg sterk moet veranderen resp. erg lang zal duren voordat deze qua economische betekenis enigszins gelijkwaardig is aan de productielandbouw. Dit neemt echter niet weg dat het genereren van inkomsten uit verbreding in de toekomst voor (vrij) veel landbouwbedrijven meer betekenis krijgt voor de continuïteit van de bedrijven en ook dat multifunctionele landbouw steeds meer gezichtsbepalend wordt voor de agrarische bedrijven en het platteland naar de samenleving.

---

¹ De waarde van loonwerk, stalling en duurzame energie productie op landbouwbedrijven is niet opgenomen in de definitie voor multifunctionele landbouw, maar wel bij verbreding.

5 Conclusies

Aan de hand van voorgaande hoofdstukken kan een aantal conclusies worden getrokken. Het doel hiervan is hier in beknopte termen enkele relevante zaken van de huidige en toekomstige Overijsselse landbouw onder de aandacht te brengen.

1. De grondgebonden veehouderij vormt de hoofdmoot van de Overijsselse landbouw. De melkveehouderij is hierbij de belangrijkste productievorm. Dat zal ook in de toekomst het geval zijn. De intensieve veehouderij en akkerbouw zullen eerder krimpen dan toenemen. De omvang van de tuinbouw, zowel van de glastuinbouw als in de open grond, is in Overijssel nog gering.
2. In de komende jaren zal de schaalvergroting van de bedrijven in de landbouw onverminderd, mogelijk versterkt doorgaan. Agrarische ondernemers geven hiermee een antwoord op de liberalisatie van het landbouwbeleid en de toenemende internationale concurrentie op de agrarische markten. Door schaalvergroting proberen de agrariërs tegen lagere kostprijzen hun producten te kunnen aanbieden. Schaalvergroting is vaak ook nodig om de kosten van (vereiste) investeringen en aanpassingen ten behoeve van milieu en welzijn goed te maken.
3. Omdat de landbouwbedrijven in Overijssel gemiddeld kleiner van omvang zijn dan in Nederland, zal de vermindering van het aantal bedrijven waarschijnlijk sneller verlopen dan in andere provincies. De leeftijdsopbouw, met een groter deel oudere ondernemers, leidt hier eveneens toe. Veel melkveehouders zullen het melkvee afstoten en ook zullen er de komende jaren op minder gemengde bedrijven varkens gehouden worden. Veel kleinere bedrijven zullen de komende jaren worden beëindigd.
4. Op veel landbouwbedrijven in Overijssel wordt door de ondernemer of gezinsleden ook buitenshuis gewerkt. Dat draagt bij aan het inkomen van het gezin en dat kan van belang zijn voor de continuïteit van het bedrijf; het buiten het bedrijf verdiende geld kan als het ware worden geïnvesteerd in het bedrijf.

5. Verbrede landbouw is nog niet op veel bedrijven aanwezig, maar het belang ervan neemt mogelijk wel toe. Het aanbieden van recreatie op landbouwbedrijven en van zorg zijn relatief belangrijk in Overijssel. Mogelijk kan de verbrede landbouw steeds meer gezichtsbepalend worden voor de landbouw en het platteland naar de samenleving. Echter, in economisch opzicht blijft de betekenis van de verbreding ver achter bij die van de productielandbouw.

Literatuur en websites

Baltussen, W.H.M., R. Hoste, H.B. van der Veen, S. Bokma, P. Bens en H. Zeewuster, *Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij*. Rapport 2010-010. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Baltussen, W.H.M., C.J.A.M. de Bont, A. van den Ham, P.L.M. van Horne, R. Hoste en H.H. Luesink, *Gevolgen van het afschaffen van dierrechten*. Rapport 2010-048. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Berkhout, P., A. van Doorn, C. de Bont, T. Hermans, H. Naeff en M.J. Smits, *Naar waarde besteed; Over de implementatie van de Houtskoolschets*. Rapport 2010-008. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Berkhout, P. en C. van Bruchem, *Landbouw-Economisch Bericht 2010, Den Haag*. Rapport 2010-013. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Centraal Planbureau (CPB), Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) en Ruimtelijk Planbureau (RPB), *Welvaart en leefomgeving; een scenariostudie voor Nederland in 2040*. RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid, Den Haag, 2006.
www.cpb.nl

Hoogeveen, M.W. en K.J. van Calker, *Verkenning paardenhouderij in Twente en de Achterhoek*. Rapport 4.07.04. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2007.

Leenstra, F. en G. van der Peet (red.), *Technologische verkenningen agrosector*. Wageningen UR, 2009.

LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit), *Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 12 september 2008, Den Haag.

Oosterkamp, E.B., M.G.A. van Leeuwen, C.J.A.M. de Bont, J.H. Wisman en J.W. Kuhlman, *Agrocluster Oost in beeld*. Rapport 5.06.06. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2006.

Poppe, K.J., K. de Bont, P. Luttik, M. Pleijte, H. Schepers, T. Vogelzang en H. de Vries, *Toekomstverkenning van het kennissysteem en de belangenbehartiging in de agrosector*. Rapport 2009-071. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Provincie Overijssel, *Omgevingsvisie Overijssel*. Juli 2009.

Roest, A. et al., *Kijk op multifunctionele landbouw*. Rapport 2010-064. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Rougoor, C., W. Tolkamp en G. Kuneman (CLM), K. de Bont, J. Jager, J. Helming en B. Smit (LEI), *Kansen voor een uniek gebied, Maatwerk voor het GLB in Oost-Nederland*. CLM/LEI, onderdeel van Wageningen UR, 2010.

Silvis, H. en K. de Bont (red.), *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland; Achtergrondrapport bij 'Kiezen voor landbouw'*. Rapport PR.05.05. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2005.

Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M van Meijl, *De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden*. Rapport 2009-021. LEI Wageningen UR, 2009.

Raad Landelijk Gebied (RLG), *Ondernemen op het platteland van 2040. Deel 3 Slotakkoord*. 2009.

www.rlg.nl

Bijlage 1

Gedetailleerde gegevens landbouw in Overijssel

Tabel B1.1		Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2009			
		Nge-klasse			Totaal
		<70 nge	70-150 nge	>150 nge	
Zuidwest- Twente	aantal bedrijven totaal	1.738	766	193	2.697
	aantal 3-16 nge	913	0	0	913
	aantal 16-40 nge	506	0	0	506
	aantal 40-70 nge	319	0	0	319
	aantal 70-100 nge	0	388	0	388
	aantal 100-150 nge	0	378	0	378
	aantal >150 nge	0	0	193	193
	aantal nge	37.772	78.542	55.123	171.436
	aantal ha cultuurgrond	20.366	25.662	9.171	55.199
	aantal arbeidsjaareenheden (aje)	2.012	1.617	708	4.337
Noordoost- Twente	aantal bedrijven totaal	1.048	416	127	1.591
	aantal 3-16 nge	584	0	0	584
	aantal 16-40 nge	287	0	0	287
	aantal 40-70 nge	177	0	0	177
	aantal 70-100 nge	0	210	0	210
	aantal 100-150 nge	0	206	0	206
	aantal >150 nge	0	0	127	127
	aantal nge	21.454	43.159	37.297	101.909
	aantal ha cultuurgrond	10.879	13.801	5.202	29.881
	aantal arbeidsjaareenheden (aje)	1.213	855	448	2.515

Bron: Landbouwtelling.

Tabel B1.1		Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2009 (vervolg)			
		Nge-klasse			Totaal
		<70 nge	70-150 nge	>150 nge	
Noordoost-Overijssel	aantal bedrijven totaal	1.302	632	207	2.141
	aantal 3-16 nge	646	0	0	646
	aantal 16-40 nge	357	0	0	357
	aantal 40-70 nge	299	0	0	299
	aantal 70-100 nge	0	309	0	309
	aantal 100-150 nge	0	323	0	323
	aantal >150 nge	0	0	207	207
	aantal nge	30.884	65.574	58.995	155.454
	aantal ha cultuurgrond	16.775	24.867	12.585	54.228
aantal arbeidsjaareenheden (aje)	1.489	1.272	627	3.388	
Noordwest-Overijssel	aantal bedrijven totaal	318	231	81	630
	aantal 3-16 nge	166	0	0	166
	aantal 16-40 nge	76	0	0	76
	aantal 40-70 nge	76	0	0	76
	aantal 70-100 nge	0	117	0	117
	aantal 100-150 nge	0	114	0	114
	aantal >150 nge	0	0	81	81
	aantal nge	7.454	23.458	18.754	49.666
	aantal ha cultuurgrond	4.976	10.841	7.619	23.436
aantal arbeidsjaareenheden (aje)	340	442	250	1.031	
Zwolle en Kampen	aantal bedrijven totaal	290	193	62	545
	aantal 3-16 nge	131	0	0	131
	aantal 16-40 nge	79	0	0	79
	aantal 40-70 nge	80	0	0	80
	aantal 70-100 nge	0	103	0	103
	aantal 100-150 nge	0	90	0	90
aantal >150 nge	0	0	62	62	

Bron: Landbouwtelling.

Tabel B1.1		Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2009 (vervolg)			
		Nge-klasse			Totaal
		<70 nge	70-150 nge	>150 nge	
	aantal nge	7.708	19.521	21.068	48.297
	aantal ha cultuurgrond	4.379	8.282	3.689	16.349
	aantal arbeidsjaareenheden (aje)	345	420	399	1.164
Salland	aantal bedrijven totaal	793	404	108	1.305
	aantal 3-16 nge	415	0	0	415
	aantal 16-40 nge	211	0	0	211
	aantal 40-70 nge	167	0	0	167
	aantal 70-100 nge	0	211	0	211
	aantal 100-150 nge	0	193	0	193
	aantal >150 nge	0	0	108	108
	aantal nge	18.077	40.985	24.099	83.162
	aantal ha cultuurgrond	9.314	13.905	5.222	28.441
	aantal arbeidsjaareenheden (aje)	834	761	328	1.923
Overijssel totaal	aantal bedrijven totaal	5.489	2.642	778	8.909
	aantal 3-16 nge	2.855	0	0	2.855
	aantal 16-40 nge	1.516	0	0	1.516
	aantal 40-70 nge	1.118	0	0	1.118
	aantal 70-100 nge	0	1.338	0	1.338
	aantal 100-150 nge	0	1.304	0	1.304
	aantal >150 nge	0	0	778	778
	aantal nge	123.349	271.239	215.336	609.924
	aantal ha cultuurgrond	66.689	97.358	43.488	207.534
	aantal arbeidsjaareenheden (aje)	6.233	5.367	2.760	14.358

Bron: Landbouwtelling.

Bijlage 2

Verkaveling

	Totaal aantal bedrijven	Totaal aantal hectare (x 1.000)	Aantal hectare per bedrijf	Aantal kavels/bedrijf	Aantal hectare/kavel	Aantal hectare/huiskavel	Areaal huiskavel van totaal (%)
Zuidwest-Twente	2.771	55,2	19,9	6,5	3,1	8,2	41
Noordoost-Twente	1.629	30,1	18,5	6,1	3,0	7,6	41
Noordoost-Overijssel	2.189	56,1	25,6	6,2	4,1	9,6	38
Noordwest-Overijssel	643	23,5	36,6	6,9	5,3	17,7	48
Zwolle en Kampen	565	16,3	28,9	5,1	5,6	14,8	51
Salland	1.336	28,5	21,3	5,3	4,1	10,1	47
Totaal Overijssel	9.133	209,7	23,0	6,1	3,7	9,8	43
Totaal Nederland	75,160	1,919	25,5	6,0	4,2	10,8	42
Overijssel in % van Nederland	12,2	10,9	89,9	101,7	88,4	91,1	101,3

Bron: Landbouwtelling.

Bijlage 3

Bedrijven naar leeftijd en opvolging

Tabel B3.1		Kenmerken van bedrijven in Overijssel ingedeeld naar leeftijd en opvolging in 2008						
	Totaal aantal	Bedrijven met rechtsvorm	Persoonlijke ondernemingen					Opvolging (%)
			naar leeftijd van oudste ondernemer					
			totaal	<40 jr	40-50 jr	>50 jr met opvolger	>50 jr zonder opvolger	
Aantal bedrijven	9.133	171	8.962	965	2.565	1.657	3.775	31
Aantal nge (x 1.000)	602	43	559	86	190	155	128	55
Aantal hectare cultuurgrond (x 1.000)	210	4	206	27	67	56	56	50
Aantal arbeidsjaareenheden (aje)	14.631	764	13.867	1.616	4.163	3.806	4.282	47
<i>Aantal bedrijven naar omvang</i>								
Aantal 3-16 nge	2.938	38	2.900	185	543	227	1.945	10
Aantal 16-40 nge	1.596	36	1.560	123	385	221	831	21
Aantal 40-70 nge	1.236	19	1.217	124	416	223	454	33
Aantal 70-100 nge	1.411	12	1.399	224	532	360	283	56
Aantal 100-150 nge	1.250	13	1.237	207	472	383	175	69
Aantal >150 nge	702	53	649	102	217	243	87	74
<i>aantal bedrijven naar type</i>								
Aantal akkerbouwbedrijven	503	20	483	41	103	58	281	17
Aantal melkveebedrijven	3.422	8	3.414	441	1.257	920	796	54
Aantal overige graasdierbedrijven	3.073	59	3.014	219	576	323	1.896	15
Bron: Landbouw telling.								

Tabel B3.1 Kenmerken van bedrijven in Overijssel ingedeeld naar leeftijd en opvolging in 2008 (vervolg)

	Totaal aantal	Bedrijven met rechtsvorm	Persoonlijke ondernemingen naar leeftijd van oudste ondernemer					Opvolging (%)
			totaal	<40 jr	40-50 jr	>50 jr met opvolger	>50 jr zonder opvolger	
Aantal intensieve veehouderijbedrijven	1.084	42	1.042	151	369	186	336	36
aantal varkensbedrijven	675	31	644	93	211	117	223	34
aantal pluimveebedrijven	196	8	188	25	80	32	51	39
aantal vleeskalverbedrijven	203	3	200	31	76	34	59	37
Aantal tuinbouwbedrijven	298	30	268	42	90	39	97	29
aantal glastuinbouwbedrijven	74	10	64	10	21	8	25	24
aantal overige tuinbouwbedrijven	224	20	204	32	69	31	72	30
Aantal combinatiebedrijven	753	12	741	71	170	131	369	26
bedrijven met paarden/pony's	2.164	40	2.124	155	543	338	1.088	24
bedrijven met schapen	1.144	16	1.128	127	265	179	557	24
Totaal bedrijven met verbreding	965	31	934	87	322	201	324	38

Bron: Landbouw telling.

Bijlage 4

Verandering bedrijfsstructuur 2000-2009

Tabel B4.1 Indeling van bedrijven naar grootteklasse in Overijssel				
	In 2000			Totaal
	nge-klassen			
	<70 nge	70-150 nge	>150 nge	
Aantal bedrijven totaal	7.532	3.314	556	11.402
Aantal akkerbouwbedrijven	510	53	15	578
Aantal melkveebedrijven	2.467	2.423	246	5.136
Aantal intensieve veehouderijbedrijven	624	389	117	1.130
Aantal overige graasdierbedrijven	2.835	108	31	2.974
Aantal glastuinbouwbedrijven	45	31	27	103
Aantal overige tuinbouwbedrijven	137	48	47	232
Aantal combinatiebedrijven	914	262	73	1.249
Aantal varkensbedrijven	526	283	73	882
Aantal pluimveebedrijven	84	91	37	212
Aantal vleeskalverbedrijven	99	35	3	137
Ha cultuurgrond gemeten maat	84.304	97.935	31.369	213.608
Aantal nge	199.883	326.502	140.549	666.933
	In 2009			
Aantal bedrijven totaal	5.489	2.642	778	8.909
Aantal akkerbouwbedrijven	472	35	15	522
Aantal melkveebedrijven	957	2.006	401	3.364
Aantal intensieve veehouderijbedrijven	462	371	185	1.018
Aantal overige graasdierbedrijven	2.927	70	20	3.017
Aantal glastuinbouwbedrijven	30	18	23	71
Aantal overige tuinbouwbedrijven	106	43	69	218
Aantal combinatiebedrijven	535	99	65	699
Aantal varkensbedrijven	295	208	123	626
Aantal pluimveebedrijven	71	83	38	192
Aantal vleeskalverbedrijven	95	74	24	193
Ha cultuurgrond gemeten maat	66.688	97.358	43.487	207.534
Aantal nge	123.349	271.239	215.336	609.924

Bijlage 5

Indeling van gemeenten in Overijssel naar gebied

- *Zuidwest-Twente*
Hellendoorn, Hof van Twente, Rijssen-Holten, Wierden, Almelo, Hengelo, Enschede, Borne, Twenterand, Haaksbergen

- *Noordoost-Twente*
Tubbergen, Dinkelland, Oldenzaal, Losser

- *Noordoost-Overijssel*
Hardenberg, Ommen, Dalfsen, Staphorst

- *Noordwest-Overijssel*
Steenwijkerland en Zwartewaterland
Zwolle en Kampen

- *Salland*
Deventer, Olst-Wijhe, Raalte

Bijlage 6

Grondprijsmonitor

Figuur B6.1 Regionale vergelijking van BBL met alle marktpartijen in 2009

2009	BBL			Alle marktpartijen		
	Oppervlakte	Aantal transacties	Grondprijs	Oppervlakte	Aantal transacties	Grondprijs
I Groningen	366	25	39.423	2.121	213	39.347
II Friesland	747	34	42.197	2.858	423	38.091
III Drenthe	830	76	35.879	2.469	410	33.947
IV Noordwest Overijssel	338	51	43.664	1.191	291	40.532
V Salland/Twente	252	56	55.631	935	343	53.814
VI Oost-Gelderland	280	40	45.773	1.414	442	43.907
VII Westelijke Veluwe	101	16	48.430	269	109	55.100
VIII Rivierengebied	75	9	52.858	494	119	48.928
IX NOP	*	*	*	784	43	64.198
X Ov IJsselmeerpold.	141	7	64.653	867	35	72.842
XI Veeh. Gebied Utrecht	164	14	63.002	213	36	62.921
XII Weidegebied Utrecht	115	11	43.719	388	76	46.307
XIII Noord N-Holland	32	7	42.825	1.391	184	41.122
XIV Gooi + Weidegeb	87	9	79.897	211	30	76.302
XV Westelijk Holland	192	29	69.471	326	49	71.631
XVI Weidegeb Z-Holland	606	47	34.090	1.904	268	48.391
XVII Zeeland	674	77	46.889	1.580	286	50.157
XVIII Brabant	705	158	54.773	3.009	845	57.430
XIX Noord-Limburg	591	77	44.257	1.586	419	43.666
XX Zuid-Limburg	39	43	41.866	465	249	44.746
Nederland	6.334	786	46.234	24.475	4.870	47.051

*) Vanwege privacyoverwegingen worden waarden bij minder dan 5 transacties per groep niet opgenomen.

Bijlage 7

Andere scenario's voor de toekomst

Scenario's worden vaak gebruikt omdat het doortrekken van huidige ontwikkelingen achteraf gezien vaak een onjuiste voorspelling oplevert. Door met verschillende scenario's, en dan ook gebaseerd op andere uitgangspunten, te werken ontstaat er meer zicht op de mogelijke diversiteit wat betreft de ontwikkelingen op de langere termijn.

Een wat andere insteek dan de scenario's van CPB et al. (zie hoofdstuk 4) hebben de scenario's van Poppe et al. (2009). Uitgangspunten (overigens ook uitmondend in vier varianten) zijn daarin allereerst: een sterke overheid dan wel veel ruimte voor markten en burgers en als tweede variabele: ontwikkelen (of innoveren) dan wel conserveren, het behouden van de bestaande waarden in de samenleving (figuur B7.1). De varianten zijn elk voorzien van een bepaalde naam en gekoppeld aan een land om de kernmerken van de varianten wat meer herkenbaar en sprekender te maken. Het interessante van deze scenariobenadering is dat het ook zicht geeft op verschillen in ondernemingsvormen binnen de toekomstige landbouw.

Figuur B7.1 Scenario's voor onderzoek ontwikkeling landbouw			
Sterke publieke sturing			
<<— <i>Conserveren</i>	Scenario 1	Scenario 2	<i>Ontwikkelen</i> —>>
	'Voorschrijvers' <i>Frankrijk</i>	'Uitdaggers' <i>Finland</i>	
	'Moraalridders' <i>Duitsland</i>	'Innovators' <i>Verenigde Staten</i>	
	Scenario 3	Scenario 4	
Ruimte voor markt en netwerken			
Bron: Poppe et al. (2009).			

De (in de figuur B7.1 als eerste genoemde) combinatie van een sterke overheid en conserverend beleid is bijvoorbeeld denkbaar om met markt- en prijs-ondersteuning te voorzien in de behoefte aan voldoende voedsel en dergelijk, wanneer vanwege de sterke groei van de wereldbevolking en klimaatsverandering voedselschaarste een steeds terugkerend fenomeen zou worden. In dit scenario past bijvoorbeeld dat boeren ook in 20140 nog een (flink) deel van hun inkomen hebben op basis van de inkomenstoeslagen.

De tweede combinatie is die van een sterk sturende overheid die gericht is op innoveren, ondersteund met hoogwaardig onderwijs. In dit model past het dat er van overheidswege agroparken worden opgezet en bevorderd. Hierin past dat de Nederlandse agrosector vooral zijn geld verdient met hoogwaardige producten (biotech-zaad, biobased fijnchemie en dergelijke).

De derde combinatie is een van conserveren met veel ruimte voor markt en burgers. In dat geval zou de retail en de voedingsindustrie de dienst uitmaken en met de ngo's aan de primaire producenten voorschrijven hoe geproduceerd moeten worden. Hierin ontstaat dus voedselproductie op specificatie van de industrie; de boer of tuinder heeft weinig zeggenschap hierover.

In het vierde scenario is de samenleving sterk op innovatie gericht, maar zonder bemoeienis van de overheid. Voor de landbouw betekent dit: geen beleid en een liberale ruimtelijke ordening. In dit scenario zou de landbouw vooral met verbreding geld kunnen verdienen. Door het liberale Ruimtelijke ordeningsbeleid (niet langer een agrarische bestemming voor het buitengebied, iedereen mag overal gaan bouwen en wonen) wordt grond op veel plaatsen te duur voor de landbouw.

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

